

נוסח ספרות חז"ל, התפילה וכתבי הקודש

מִה שֶׁהָיָה הוּא שֶׁיְהִיָּה וּמִה שֶׁנַּעֲשֶׂה הוּא
שֶׁיַּעֲשֶׂה וְאֵין כָּל חֶדֶשׁ תַּחַת הַשָּׁמַיִם
(קהלת א, ט).

תוכן העניינים

הקדמה

נוסח ספרות חז"ל

נוסח התפילה

א. נוסח התפילה - מעשה אנוש

ב. נוסח התפילה - על פי סודות ורמזים

ג. נוסחי התפילה השונים: י"ב השערים / ארבע המחנות

ד. קשיים בגישת י"ב השערים / ארבע המחנות

ה. דחיית שיטת הסודות והרמזים

ו. מגוון הנוסחים מגניזת קהיר

ז. נוסח 'ספרד' של החסידים

ח. סיכום

נוסח כתבי הקודש

א. פתח דבר

ב. נוסח שונה של המקרא אצל חז"ל והראשונים

ג. חילופי נוסח המשוקעים במסורה

ד. חילופים במקורות מקבילים

ה. תרגום השבעים

ו. מגילות מדבר יהודה

ז. הצופן התנכ"י - דילוגי אותיות בתנ"ך

נספח א

הקדמה

לעתים נדמה שאין לו לאדם אלא מה שעניו רואות. אנו פותחים גמרא וסבורים שזה הנוסח שעמד גם בפני רבותינו, ראשונים ואחרונים, גאונים וקדמונים. פותחים סידור, וסבורים שזה הנוסח אשר היה לעולמים. בוודאי נכון הדבר בכל הנוגע ליחסנו אל כתבי הקודש עצמם.

בחינה מדוקדקת יותר מעלה שהנוסח נזיל ומשתנה הרבה יותר מכפי שנראה לנו. לשינויים הללו בתולדותיו של הנוסח יש כמה "אבות":

טעויות בהעתקה

חלק מן השינויים נובע מתקלות טכניות שנובעות מעצם תהליך ההעתקה. בין תקלות אלה ניתן למנות:

- השמטה של מלים או משפטים - בפרט כשהסופר מדלג בטעות ממלה אחת למלה זהה שנמצאת בשורה אחרת ('השמטה מחמת הדומות'),¹ או כשמופיעות שתי מלים זהות והסופר מדלג בטעות על אחת מהן (הפְּלוּגְרָפִיָּה).²
- הוספה של מלים או משפטים - הכפלה שגויה של אות או מלה (דִּיטוּגְרָפִיָּה).³
- הערות משולי הגיליון - שולי הגיליון שימשו את הלומדים למטרות שונות: השלמת קטע או משפט שדולג בטעות - מצד אחד, ומצד שני - הוספת הערות או ציון גירסאות חלופיות וכדומה. סופר מאוחר שמעתיק מכתב יד אחד על מנת להכין עותק חדש, עשוי לשלב את הערות השוליים בתוך

1 לדוגמא בקטע הבא (ב"ק ד ע"ב, כת"י פירנצה): "הא תנא ליה אדם? תרי גוני אדם: תנא אדם דאזיק אדם ותנא אדם דאזיק שור". סופר כת"י המבורג דילג על "תרי גוני אדם", ואילו סופר כת"י מינכן דילג על "תנא אדם". שניהם קפצו מ"אדם" ל"אדם". דוגמא נוספת: בקטע הבא (ב"ק טז ע"א, ע"פ כת"י פירנצה) הגירסא היא: "צבוע זכר לאחר שבע שנים נעשה נקבה. נקבה לאחר שבע שנים נעשה עטלף". בכת"י ותיקן דילג הסופר על הנקבה והעטלף וכתב "צבוע הזכר לאחר שבע שנים נעשה ערפד". גם בדפוס וילנא נשמטה שורה שלמה ונכתב: "צבוע זכר לאחר שבע שנים נעשה עטלף". דילוג מ"נעשה" הראשון ל"נעשה" השני. דילוג שחלף ללא שום ציון במדור "הגהות וצינונים" של מהדורת "עוז והדר". המובאות מעדי הנוסח של התלמוד הבבלי במאמר זה הם על פי 'מאגר עדי נוסח של התלמוד הבבלי ע"ש סול ואוולין הנקינד', גירסה 5.

2 לדוגמא, בקטע שהבאתי בהערה הקודמת (מב"ק טז ע"א), מופיעה המלה "נקבה" פעמיים ברצף, אך בכת"י מינכן היא מופיעה רק פעם אחת, בטעות.

3 לדוגמא בב"ק בכת"י פירנצה (יז ע"א): "דברי ר' יהוד' דברי ר' יהוד'".

הטקסט מתוך מחשבה שמדובר בקטע ששייך לטקסט המקורי, כאשר למען האמת מדובר בהערותיו של אחד הלומדים או בגירסא חלופית.⁴ כמו כן, גם כשמדובר בקטע שאכן שייך לטקסט המקורי, עלול הסופר לשלב קטע זה במקום הלא נכון.

- 'תיקונים' - הלומד בספר עשוי להציע תיקונים משל עצמו כשהוא נתקל בנוסח שנראה לו שגוי, לדוגמא, כשהוא נתקל במסורת הפוכה מזו שידועה לו ממקור מקביל. הנוהג לשלוח יד בנוסח הספר - להגיה, למחוק ולשנות - היה רווח מאד בתקופות מסוימות, עד שגדולי החכמים נאלצו לצאת למאבק בנוהג זה.⁵
- קיצורים וראשי תיבות - לעתים הסופר משלים קיצורים⁶ או פותח ראשי תיבות שלא כהוגן,⁷ ולעתים הוא מזהה שלא כהוגן קיצור כמלה או מלה בקיצור.⁸

4 ראו לדוגמא אצל מוסקוביץ (עמ' 187-221) על כפלי גרסה בירושלמי, ואצל הירשמן, עמ' 222, על קטעים שנוספו מהגיליון במדרש קהלת רבה.

5 כך לדוגמא רבינו תם (צרפת, 1100-1171) מצא לנכון להאריך ולצאת בקריאה נוקבת נגד החירות שהתירו לעצמם הלומדים לשלוח ידם בנוסח התלמוד (ראו בהקדמתו לספר הישר). הוא מציין (שם) שכבר רבינו גרשום (שנפטר כשבעים שנה לפני הולדת רבינו תם) ראה צורך לצאת נגד התופעה ולקלל את מי שמשבש את נוסח התלמוד, אלא שלמרות זאת לא חדל הנוהג. אף הרמב"ן (ספרד, 1194-1270) כתב: "והגהת ספרים בסברא עבירה גמורה וראוי לנדות עליה" (חידושי הרמב"ן, ב"ב קלד ע"א), הרי שאף בימיו נהוג היה עדיין להגיה מסברא.

6 לדוגמא: בבבלי סוטה (טז ע"א) בנוסח הדפוס הנפוץ (וילנא) מופיע: "הא - עוקבת מדרבנן היא", אף שמדובר בדין דאורייתא. והנה בכתבי היד מופיעה במקום המלה "מדרבנן" המלה "מדרש" (דבר ההולם את ההקשר). וכבר שיער רבי אפרים זלמן מרגליות (ברודי, 1760-1828) שהמדיסטים ראו לפנייהם את המלה "מדר" והשלימו בטעות "מדרבנן" במקום "מדרש" (דבריו הובאו במהר"ץ חיות על אתר). ואכן כך בדיק מופיע בדפוס הראשון שעמד בפני מדיסטי ש"ס וילנא. (הדפוס הראשון השלם של התלמוד הבבלי הוא דפוס ונציה, שנדפס בשנים ר"פ-רפ"ג. מסכתות בודדות הודפסו גם לפני כן).

7 דוגמאות לכך יש למכביר, כמו ר"ג' שהובן כ'רבן גמליאל' במקום 'ריש גלותא', דל"ג' - שהובן כ'דלא גרסינן' במקום 'דף ל"ג' (וכן להיפך), 'כמבואר בשער י"ה' שמשמעו: 'שער יחוד המעשה', והובן כאות י"ה (ששונה בעקבות כך ל: 'שער ט"ו' כנהוג). או: 'כמ"ש הש"י' - שפוענח 'כמו שמברך השל יד' במקום: 'כמו שכתב השבות יעקב'. הדוגמאות הללו באדיבות הכותבים בפורום אוצר החכמה המוקדש ל'שיבושים בפתחת ראשי תיבות'. דוגמאות נוספות שמובאות שם רלוונטיות לעידן הדיגיטלי בו אנו מצויים, ואשר בו מלאכת פתיחת ראשי התיבות מתבצעת לעתים באופן אוטומטי, וכך אנו פוגשים את האמורא 'ראש השנה', במקום 'רב הונא', ואת 'משה רבינו עם הארץ' במקום 'עליו השלום', או את 'פתח פתוח דמיי' במקום 'פרנקפורט דמיי', וכך ביזיון וקצף.

8 כך לדוגמא מציין הרמ"א (בספרו תורת העולה) את החכם הערבי 'אבן רשד', ואילו המהדיר סבר שמדובר בראשי תיבות ופענח זאת כ'בן ר' שלמה דובנא' (שחי כמאתיים שנה אחרי הרמ"א!). גם דוגמא זו היא באדיבות הפורום המצוין בהערה הקודמת.

- שינויי אותיות - זיהוי שגוי של אותיות (בפרט אותיות שדומות מאד בכתבי היד כמו ב-כ, ד-ר, י-ו, מ-ס)⁹, החלפה בין אותיות הדומות בהגייה (א-ה-ע)¹⁰, זיהוי של אות אחת כשתיים או להיפך - לדוגמא כשהאות מ' נתפסת כאותיות כ+ו/נ+י¹¹, או כשהאות ש' נתפסת כאותיות ע+ז¹² או להיפך. יש לזכור שרק בשנת 1436 הומצא הדפוס המודרני, וכי עד אז הופצה ספרותנו באמצעות כתבי יד. פענוח כתבי יד היא מלאכה מועדת לטעויות, ובפרט בהתחשב בכך שבחלק מכתבי היד לא ניתן כמעט להבחין בין אותיות שונות, והפענוח הוא על פי ההקשר והכרת המלים. מובן שכאשר נתקלים במלים שאינן ידועות לסופר או למדפיס (כמו מלים נדירות או מלים לועזיות שמופיעות בחז"ל) הטעות והשיבוש נפוצים.

זוהי רק רשימה חלקית של טעויות העלולות לנבוע בתהליך ההעתקה.

מסירה יוצרת

טעויות בהעתקה הן רק חלק אחד של הסיפור. מתברר שהנוסח עצמו פתוח לשינויים מפליגים בהרבה, שאינם נובעים מטעות בהעתקה אלא מ"מסירה יוצרת" בה המעתיק או הלומד משנה את הנוסח שלפניו בכל מיני דרכים הכוללות: הבהרות, הרחבות, עדכון אוצר המלים, השוואת הלשונות למקורות המקבילים, האחדת המונחים, הרמוניזציה ועוד.¹³

מידת ההקפדה על ההעתקה המדויקת משתנה בין סוגי ספרות שונים, ואף באותה ספרות - בתקופות שונות.

לא הרי מידת ההקפדה הנדרשת מסופר הכותב ספר תורה, כמידת ההקפדה הנדרשת מאדם המעתיק ספר מספרות חז"ל. נוסף לכך קיים הבדל הנובע מזמנו של הכותב: באיזו מידה התקדש והתקבע הנוסח בזמנו של הכותב. ולדוגמא פשוטה בת זמננו: כאשר תלמיד עורך את שיעורי רבו, מידת החירות שהוא נוטל לעצמו גדולה לאין

9 ראו טבלת חילופי נוסח להלן בפרק אודות נוסח כתבי הקודש, סעיף ד[א].

10 ראו לדוגמא תשובתו של רב האי גאון (אוצר הגאונים, ב"ק יא ע"א, עמ' 7-8) לגבי קטע הגמ' (ב"ק יא ע"א): "יביא עדודה לבית דין" (בדפוס וילנא). השואלים שאלו אם הגירסא הנכונה היא 'ארורה' או 'ערעורה'. הגאון משיב ששתי הגירסאות רווחות בין הלומדים ומוסיף שיש גם גירסא 'עדידה'. התוס' (שם, ד"ה יביא ארורה) מתייחס לנוסח 'ארורה', ומציין שיש הגורסים 'עדורה', וכי רש"י גרס 'עדודה'. וראה להלן הערה 26 הבדלי כתיב של המלה ערפד / ארפד / חרפד / חרפת.

11 השווה חילופי הנוסח: 'נתיי'/'מתיי' (הארבל) במשנת אבות (א, ו).

12 השווה 'שריה' (עזרא ב, ב) לעומת 'עזריה' (נחמיה ז, ז).

13 ראו לדוגמא שמא פרידמן, 'להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי', סידרא ז (תשנ"א) עמ' 102-67, ובפרט עמ' 74. הרמוניזציה משמעה ביצוע שינויים במקורות על מנת שיתאימו זה לזה מבחינת הנוסח או התוכן.

שיעור בהשוואה לאדם שמהדיר את פירושי הקדמונים. אולם גם קדמונים אלה, לא תמיד היו 'קדמונים', וגם שיעורי הרב בן זמננו עשויים להיחשב כדברי קדמונים בעוד אלף שנה מהיום.

וכבר כתב הראב"ע, בהתייחסו לשינויים המפליגים בין נוסח עשרת הדברות שבפרשת יתרו (שמות כ, ב-יד), לבין נוסח עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן (דברים ה, ו-יח):

אמר אברהם המחבר: משפט אנשי לשון הקדש פעם יבארו דבורם באר היטיב, ופעם יאמרו הצורך במלות קצרות, שיוכל השומע להבין טעמם. ודע, כי המלות הם כגופות, והטעמים הם כנשמות, והגוף לנשמה הוא כמו כלי, על כן משפט כל החכמים בכל לשון שישמרו הטעמים, ואינם חוששים משנוי המלות אחר שהם שוות בטעמן. והנה אתן לך דמיונות [...] והנה אמר אליעזר הגמאיני נא (בראשית כד, יז). והוא אמר: ואומר אליה השקיני נא (שם שם, מה). אמר משה בכור השבי אשר בבית הבור (שמות יב, כט), וכתוב: בכור השפחה אשר אחר הריחים (שמות יא, ה). [...] ואחריהם רבים תמצא מלות שונות, רק הטעם שוה. וכאשר אמרתי לך שפעם יאחזו דרך קצרה, ופעם ארוכה, כך יעשו פעמים להוסיף אות משרת, או לגרוע אותו, והדבר שוה (הפירוש הארוך, שמות כ, א).

בפרק שלהלן אדגים כמה מהתופעות הקשורות לשינויי נוסח כפי שהם באים לידי ביטוי בספרות חז"ל, בנוסח התפילה ובכתבי הקודש, וזאת, על מנת להמחיש את היקפה וטיבה של התופעה.

נוסח ספרות חז"ל

כשמדברים על כתבי היד של ספרות חז"ל, מידת החירות שנוטל לעצמו מעתיק הספר או הלומד היא שונה מכתב יד לכתב יד, וניתן לדבר על כתבי יד שבהם בולט יותר המרכיב השמרני, לעומת כתבי יד שבהם בולט יותר המרכיב היצירתי. כאשר מצויים בידינו כמה כתבי יד לאותו מקור, ניתן לעתים לעקוב אחר התהליך ההדרגתי של השיפור והשכלול של לשונות חז"ל, כפי שהוא בא לידי ביטוי בכתבי היד השונים - מן המוקדם למאוחר.¹⁴

במחקרו על אילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא (פרק השוכר את האומנין) הראה פרידמן כמאתיים וחמישים חילופי גירסה בין שני הענפים העיקריים של כתבי היד לפרק זה. כמעט בכל שורה ושורה.¹⁵

תלמידו אהרן עמית הדגים את התופעות שהראה פרידמן באמצעות השוואת שני ענפי נוסח של פרק "היה קורא" בבבלי ברכות.¹⁶ עמית סידר את דוגמאותיו לפי קטגוריות: שינויים במינוח ובלשון, בשמות החכמים, בסדר מרכיבי הסוגיה, הוספות והחסרות. להלן חלק מצומצם מבין הדוגמאות שעמית מביא:¹⁷

עמ'	ענף פירנצה ¹⁸ - דפוס ראשון ¹⁹	ענף פריס ²⁰ - מינכן ²¹
226 יג ע"ב	ר' ירמיה הוה יתיב קמיה דר' חייא בר אבא חזייה דהוה מאריך [טובא]. א"ל כיון דאמליכתא למעלה ולמטה ולארבע רוחות השמים תו לא צריכת.	ר' ירמיה הוה יתיב קמיה דר' זירא חזייה דהוה קא מאריך טובא. א"ל למה לך כולי האי? א"ל ועד כמה? א"ל כדי שתמליכנו בשמים ובארץ ובארבע פנות העולם.
223 יד ע"א	אסו' לו לאד' לעשות חפציו קודם	אסור לאדם לצאת בדרך קודם שיתפלל

14 פרידמן, התהוות, עמ' 77.

15 שם, עמ' 68.

16 אהרן עמית. 'שני ענפי הנוסח של פרק "היה קורא" בבבלי ברכות ותרומתם להבנת תולדות העריכה של הבבלי'. בתוך: תורה לשמה, ירושלים: תשס"ח, עמ' 223-267.

17 עמית, עמ' 223-267.

18 כת"י פירנצה 7 הוא כת"י אשכנזי. כתב היד הוא הקדום ביותר ונכתב בשנת ד'תתקל"ז (1177) על פי הקולופון (כץ, שמלצר וגרשוני, 'תיאור כתבי היד השלמים של התלמוד הבבלי', תשע"ז, עמ' 6. אוחר מהמרשתת: <file:///C:/Users/hp/Downloads/54326099.pdf>). כתב יד אוקספורד 366 הוא כתב יד ספרדי מהמאה הי"ד או הט"ו, והוא משקף לרוב (בכ-70%) את ענף פירנצה-דפוס (עמית עמ' 225, ובהערה 5).

19 דפוס שונצינו. נדפס בשנת רמ"ד (1484) (עמית, עמ' 225, הערה 5).

20 כתב יד פריס נכתב כנראה במאה הט"ו, בכתובה ספרדית או מזרחית (שם, שם).

21 כתב יד מינכן הוא כת"י אשכנזי שכתבתו הושלמה בשנת 1342 (שם, שם).

שיתפלל		
237 טז ע"א	אמ' להו אדהכי והכי איזיל ואשמע מלת'	אמ' להו עד דגניתון לי גננא איזל ואשמע מילתא
242 יז ע"ב	ופליגא דרב יהודה דאמ' רב יהודה מאן אבירי לב גובאי טפשא. אמ' רב יוסף...	ופליגא לרב יהוסף דאמ' רב יהוס' אמ' רב מאן אבירי לב גבאי טפשא. אמ' אביי...
255 טז ע"ב	שתהא תורתך אומנותו	שתהא תורתך אומנותו ולא תהא קנאתינו על אחרים ולא קנאת אחרים עלינו
256 יז ע"א	שתכניעם מלפנינו ומאחרינו ²²	שתכניעם מלפנינו ומאחרינו ותשבית יצר הרע ממנו ותכניעהו מלבינו
256 יז ע"א	וקלקל מחשבותם	וקלקל מחשבתם והשב גמולם בראשם והשמידם והכניעם מלפניך והצילני מצרות רעות ומגזירות קשות ומשעות רעות ומשעות קשות ומכל מיני פורעניות היוצאות החצופות המתרגשות לבוא בעולם
257 יז ע"ב	דלא מצי לכווני דעתיה, אבל הכא הרואה אומר מלאכה הוא דאין לו	דלא מצי מיכוין ואי אמ' מצינא מיכוונא דעתאי מיחזי כיוהרא והתם אע"ג דכולי עלמא קעבדי מלאכה והוא לא קעביד [לא] מיחזי כיוהרא מימרא אמרי מלאכ' הוא דלית ליה
265 יד ע"ב	קאימנא קמיה דרב	קאימנא קמיה דרב לתנויי ספרא דבי רב

הבאתי כאן רק תשעה מתוך ששים ושבעה קטעים שעמית משווה ומנתח במאמרו. כל אחד מעשרות הקטעים הללו מכיל שינויים של ממש בניסוח או לפחות בסדרם של דברים. בדומה לדוגמאות שהבאתי, חלק מהקטעים שלא הבאתי כוללים אף הם משפטים שלמים שמופיעים בענף נוסח אחד וחסרים במשנהו, ואין אלו אלא הבדלים של פרק אחד בתלמוד הבבלי. ההבדלים הללו מלמדים על חירות שראו לעצמם מעתיקים/לומדים, לנסח את דברי הגמ' מחדש ולהרחיב את היריעה.

במאמר אחר²³ פירטתי את עדי הנוסח לברייתא שעוסקת בדעת חכמי אומות העולם על מהלכה של השמש (פסחים צד ע"ב). בברייתא זו נאמר, לפי דפוס וילנא, שלדעת חכמי אומות העולם, ביום - חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה - למטה מן הקרקע. אמנם בכתבי היד מוצאים אנו שלוש גירסאות שונות בנוגע לשאלה היכן החמה מהלכת ביום: א. למטה מן הרקיע / ב. למעלה מן הרקיע / ג. למעלה מן הקרקע. ושלוש גירסאות

22 בדפוס וילנא "שתצילנו מידם", בניגוד לכל כתבי היד. ונראה שהלשון "תכניעם" לא ערב לאזני הצנזורה.

23 בנספח ד למאמרי 'דמות השמים והארץ על פי חז"ל'.

שונות בנוגע לשאלה היכן החמה מהלכת בלילה: א. למטה מן הקרקע / ב. למטה מן הרקיע / ג. למטה מן התהום.

במקרה של הסיפא, הנוסח הסביר על פי המשכה של הסוגיא הוא "למטה מן הקרקע" או "למטה מן התהום". אמנם, הסופר שכתב "למטה מן הרקיע" ראה לנגד עיניו כנראה את הנוסח "למטה מן הקרקע" והתבלבל בין המלה "קרקע" ל"רקיע".²⁴ נוסח הגמרא המשמש אותנו כיום, נוסח דפוס וילנא, הוא נוסח שעבר עיבודים ותיקונים והגהות לרוב, ואינו מביא לידי ביטוי את מגוון הנוסחאות המצוי. יצוין שגם במהדורות חדשות שמתהדרות במדור חילופי נוסח, מדור זה הוא חלקי ביותר, ולעתים אינו מביא גירסאות שיש להן משמעות ממשית להבנת דברי חז"ל (כך לדוגמא מרבית הדוגמאות שהבאתי לעיל אינן מצוינות כלל במדור 'הגהות וציונים' של מהדורת 'עוז והדר').

דברים אלה אמורים ביתר שאת ביתר החלקים של ספרות חז"ל: התלמוד הירושלמי, התוספתא, מדרשי ההלכה והאגדה. חלקים אלה נלמדו פחות ואף היו מצויים פחות בידי הלומדים, ולפיכך עברו פחות הגהות ותיקונים. לעתים יש בכך ברכה, בכך שהנוסח נשאר לעתים נאמן למקורו ולא חלו בו ידיים רבות לשנותו, ומצד שני מיעוט העיסוק בחלקים אלה, ומיעוט ההתמצאות בהם יחסית לתלמוד, גרמה לעתים להעתקות משובשות שנבעו מאי הבנה של המעתיק. יתר על כן, חלקים ניכרים מספרות זו הם מתורתה של ארץ ישראל, אשר הניב הארמי שלה שונה מהניב הארמי המשמש בתלמוד הבבלי, וגם אוצר המלים שלה עשיר במלים שמקורן יווני או רומי.²⁵ עובדה זו הקשתה על המעתיקים שלא תמיד ידעו לפענח את המלים שלפניהם.

אביא שתי דוגמאות לטקסטים שהשתבשו ללא היכר. כך לדוגמא בירושלמי אנו פוגשים את הקטע הבא (ירושלמי שבת א. ג ג ע"ב): "קמקמה מיתעביד חו רב פדה חד אפר מיתעביד שר". למרבה המזל, נוסח תקין יותר נשמר בספר חסידים, ועל פיו (וכן על פי הסוגיא המקבילה בבבלי) ניתן היה לשחזר את הקטע כך: "קמקמה (או: קמוסא) מיתעביד חורפדה, חרפד מיתעביד שר".²⁶ במקרה זה אפילו לא מדובר במילים זרות של ממש, כמילים היווניות הרבות שבמקורות חז"ל.

24 בלבול זהה לכך מופיע לדוגמא ב'פירושי התורה לרבי יהודה החסיד' (ירושלים: תשל"ה), שכותב פעמיים: "תחת הרקיע", כשכוונתו ל"תחת הקרקע" (עמ' 3).

25 ומתוך כך גם לשוננו אנו. לא הכול יודעים שמלים שנראות "עבריות למהדרין" הן למעשה מלים שמוצאן יווני או רומי. לדוגמא: אוויר, בסיס, דוגמא, זוג, סימן, בימה, טירון, סנדל, ואפילו המלפפון, הכרוב, האירוס וההדרוף. שלא לדבר על מלים שהניחות היווני/רומי עדיין ניכר עליהן כגון אכסדרה, סנהדרין, אפיקומן, קתדרא, סניגור וקטיגור. מלים אלה, ורבות אחרות, חדרו ללשונם של חז"ל, ומהם - ללשוננו.

26 "קימוש הופך לערפד, ערפד הופך לשד". ראו ב"ק טז ע"ב ("ערפד נעשה קימוש... נעשה שד"); בס' חסידים תתתרגסג, עמ' 449: "קומקמה מתעביד ארפד, ארפד מתעביד שד". תרגום ירושלמי

דוגמא לשיבוש "נאה" במשפט יווני ניתן למצוא בקטע מפסיקתא דרב כהנא, שם²⁷ מופיע המשפט: "בלי פלי ארין מילי מליארין". המהדיר (בובר) מציין בהערה קנ שהנוסח בילקוט שמעוני (יתרו, רמז רפז) הוא: "כי לי כל הארץ, מילי מילי ארץ". ואילו בפסיקתא רבתי (פסקא כ"א, עשרת הדברות) הנוסח הוא: "כי לי אדם... מי לירדם". המהדיר מציין שבכת"י אוקספורד של הפסיקתא הנוסח הוא: "כלייא כללי אדון מידי אדון". ולבסוף הוא מציין שהנוסח הנכון הוא: "כלי כליאדין, מילי מיליאדין" (בדומה לנוסח שבספר הערוך ערך 'כילי'), ביטוי שמשמעו "אלף אלפים" ביוונית (הרישא) ובלטינית (הסיפא).²⁸ גם בדוגמא זו קל לעמוד על האופן שבו מלים שלא היו מובנות למעתיקים עיברו את צורתן (כלי-בלי, ארין-ארץ, ארין-אדון ועוד), עד שלבשו צורה חדשה לחלוטין.

כאשר אנו רוצים לעמוד על עדי הנוסח השונים של הסוגיא או חלק אחר מספרות חז"ל, אנו יכולים להיעזר כיום במאגרי מידע דיגיטליים המציגים את עדי הנוסח של ספרות חז"ל. חלק מהמאגרים הללו פותח והונגש לציבור רק בשנים האחרונות. אמנה כמה מן המאגרים החשובים הללו:

- אתר אוניברסיטת בר-אילן מציע עדי נוסח של ספרות התנאים: תוספתא, מכילתא דר"י, ספרא, ספרי במדבר ודברים. השימוש אינו כרוך בתשלום ובהרשמה.

כתובת האתר: www.biu.ac.il/JS/tannaim

- אתר מכון ליברמן מציע עדי נוסח של התלמוד הבבלי, המשנה והתוספתא. כמו כן את המפתח הביבליוגרפי לספרות התלמודית. השירותים הללו כרוכים ברכישת מנוי.

כתובת אתר המכון: www.lieberman-institute.com

ל"עטלף" (דברים יד, יח): "חרפתא" (= ערפד). ראו בעניין זה ליברמן (ירושלמי כפשוטו, עמ' 29), עלי תמר (ב"ק טז ע"ב), שערי תורת ארץ ישראל (עמ' 148). לגבי החילוף שר/שד, מצאנו כדוגמתו גם בדין "התוקע לשד/לשיר" (ר"ה כח ע"א, וכן לג ע"א), שם כתבי היד חלוקים בגירסא, ואף רב האי גאון מתייחס לשתי הגירסאות (אוצר הגאונים, ר"ה כח ע"א, עמ' 47), וכן רש"י (שם, כח ע"א ד"ה התוקע). בנוגע לקמקמה, עולה האפשרות שהתחלף לו למעתיק ה'קמוס' עם ה'קמקמוס' כפי שלעתים נכתב הקומקום-קמקם בספרות חז"ל (ראו לדוגמא משנה מקוואות ט, ב), ומשם קצרה הדרך לקמקם-קמקמה.

27 בחודש השלישי, פסקה יב, ד"ה אנוכי, דף קז ע"ב במהדורת באבער.

28 וראו גם: שפרבר (יוונית בתלמוד, עמ' 170).

- 'פרוייקט פרידברג' הוא מיזם המציע גישה לכתבי היד שבגניזת קהיר ובאוספים נוספים. כמו כן מציע האתר עדי נוסח של התלמוד הבבלי ושל משנה תורה לרמב"ם. השימוש אינו כרוך בתשלום, כי אם בהרשמה.
כתובת האתר: fjms.genizah.org
 - 'אוצר כתבי יד תלמודיים' של האוניברסיטה העברית בירושלים והספריה הלאומית, מאפשר גישה לכתבי יד של המשנה, התוספתא, התלמוד הבבלי והירושלמי. השימוש פתוח לכול.
כתובת האתר:
<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/jewish-collection/Talmud/Pages/default.aspx>
 - אתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית ומפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, מציע מגוון רחב מאד של טקסטים שהועתקו מכתבי יד נבחרים: ספרות חז"ל, ספרות הגאונים, ספרות רבנית ועוד. השימוש אינו כרוך בתשלום ובהרשמה.
כתובת האתר: maagarim.hebrew-academy.org.il
- כשמדובר בחיבורים שאינם מופיעים במאגרים הללו, ניתן להשתמש במהדורות ביקורתיות שהוכנו על סמך כתבי היד. במהדורות כאלה יש מדור חילופי נוסח ('אִפְרָט') המודפס בדרך כלל מתחת לטקסט עצמו, ועל פיו ניתן לעמוד על הנוסחים השונים. יש לזכור, עם זאת, שלעתים יש בידינו כיום כתבי יד מעולים של חיבור מסוים שלא היו בידינו של עורך המהדורה, או שהוא לא הכיר בערכם ולא עשה בהם שימוש, וכי בעקבות כך המהדורה הביקורתית אינה מספקת.
- יצוין שחלק מכתבי היד נגישים במרשתת, וחלק מכתבי היד הודפסו כספר ('מהדורה פקסימילית') ונגישים במאגרים דוגמת 'אוצר החכמה'.

נוסח התפילה

‘ונשלמה פרים שפתינו’ - א”ר אבהו: מי
משלם אותם הפרים שהיינו מקריבים
לפניך? ‘שפתינו’ - בתפילה שאנו
מתפללים לפניך.
(פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים] פסקא כד -
שובה, עמ’ 377)

בשונה מהנוסח האחיד של התלמוד המשמש את כולנו כיום (מהדורת וילנא),²⁹ הרי שנוסח התפילה מגוון למדי גם בימינו, ולכן אתייחס בפרק זה לשינויים המפליגים שיש בין נוסח לנוסח. בפרק זה יידונו השאלות: האומנם יש חשיבות מכרעת לנוסח המדויק של התפילה - בהתאם להנחה שנוסח זה חובר על פי סודות עליונים, או שמא הנוסח הוא “אנושי”, ומשקף “הצעת הגשה” (ולו גם היא הצעה מחייבת). האומנם היה קיים בעבר נוסח מדויק וקבוע, ומה היחס בין הנוסחים שבידינו היום לנוסחי העבר. ולסיום, מה טיבו של הנוסח המכונה כיום ‘נוסח ספרד’ של האשכנזים.

א. נוסח התפילה - מעשה אנושי

כתב הרמב”ם:

מצות עשה להתפלל בכל יום...³⁰ ואין מנין התפלות מן התורה, ואין משנה התפלה הזאת מן התורה,³¹ ואין לתפלה זמן קבוע מן התורה. [...] אלא חיוב מצוה זו כך הוא: שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום, ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנון, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו כל אחד לפי כוחו. אם היה רגיל - מרבה בתחנון ובקשה, ואם היה ערל שפתים - מדבר כפי יכולתו ובכל עת שירצה. וכן מנין התפלות כל אחד כפי יכולתו, יש מתפלל פעם אחת ביום, ויש מתפללים פעמים הרבה... וכן היה הדבר תמיד ממש רבינו ועד עזרא. [...] כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע... ונולדו להם בנים בארצות הגויים ואותן הבנים נתבלבלו שפתם, והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות

29 מהדורת התלמוד שיצאה לאור על ידי ‘האלמנה והאחים ראָם’ (= רום), בין השנים 1880-1886.

30 וכך כתב גם בספר המצוות שלו (עשה ה). הרמב”ן (שם, השגות הרמב”ן) חולק וסבור שמצוות תפילה היא מדברנן.

31 נוסח התפילה אינו מהתורה. “כלומר: מטבע התפלה הזאת. והוא מלשון ‘ושננתם’. אלא באי זה נוסח שיוזמן לאדם בו”. (כסף משנה, שם).

הרבה, וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צורכו בלשון אחת אלא בשיבוש... ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם, ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל, תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקדש עד שיערבו עמה לשונות אחרות. וכיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותקנו להם שמנה עשרה ברכות על הסדר... כדי שיהיו ערוכות בפי הכול וילמדו אותן ותהיה תפלת אלו העילגים תפלה שלימה כתפלת בעלי הלשון הצחה. ומפני ענין זה תקנו כל הברכות והתפלות מסודרות בפי כל ישראל כדי שיהא ענין כל ברכה ערוך בפי העילג (הלכות תפילה ונשיאת כפים, א, א-ד).

והוסיף הרמב"ם:

בכל תפלה שבכל יום מתפלל אדם תשע עשרה ברכות אלו על הסדר. במה דברים אמורים? כשמצא דעתו מכוונת ולשונו תמהר לקרות, אבל אם היה טרוד ודחוק או שקצרה לשונו מהתפלל, יתפלל שלש ראשונות וברכה אחת מעין כל האמצעיות ושלש אחרונות ויצא ידי חובתו (שם, ב, ב).

לפי הרמב"ם, הצורך לקבוע נוסח לתפילה נולד רק מהמציאות החדשה בה לשונם של בני העם היתה לשון עילגת המעורבת מכמה שפות, "וכיון שהיה מדבר, אינו יכול לדבר כל צורכו בלשון אחת"³² אלא בשיבוש". גם אחרי תקנת חכמים, אם היה טרוד ודחוק, רשאי המתפלל שלא לומר את שלוש עשרה הברכות האמצעיות, ואומר במקומן ברכה אחת הכוללת את נושאי כל הברכות הללו. לפי הרמב"ם, אין אפוא יתרון עקרוני לנוסח התפילה שתיקנו חכמים על פני תפילתו של אדם שמכיר את לשונו.

גישתו זו של הרמב"ם נתמכת בעובדה שהכול מודים בה, שנוסח התפילה לא נקבע לפני זמנם של אנשי כנסת הגדולה, שפעלו בימי בית שני, ומכאן שהידע כיצד להתפלל ובאלו מלים להשתמש - היה מסור בידי כל אדם ואדם.

ב. נוסח התפילה - על פי סודות ורמזים

לעומת הגישה הזו, צמחה גישה הסבורה שנוסח התפילה חובר על פי סודות עליונים וכוונות עליונות שרק אנשי כנסת הגדולה ידעו לחברם. לפיכך, קיימת חשיבות עליונה לשמור בדיוק מוחלט על הנוסח כפי שיצא תחת ידיהם. הגישה הזו פותחה בעיקר על ידי אלו מחכמינו שנהו אחרי תורות הסוד, כמו חסידי אשכנז הראשונים וכמו חכמי הקבלה וההולכים בעקבותיה.

32 הדגש הוא על ההתבטאות בלשון אחת צחה, לא דווקא ב'לשון הקודש', וכפי שמציין הרמב"ם שבני אותו דור, לא זו בלבד שלא ידעו לדבר 'יהודית' אלא גם לא ידעו לדבר 'כלשון עם ועם'.

כך לדוגמא מנה 'הרוקח'³³ ב'פירושי סידור התפילה' שלו, את מנין התיבות בכל ברכה וכתב כנגד מה נקבע מנין תיבות אלה. ואצטט חלק מדבריו:

'אתה חונן' - י"ז תיבות, כנגד י"ז תיבות בפסוק 'ואתה תדבר אל כל חכמי לב אשר מלאותיו רוח חכמה', ובקהלת י"ז 'חכמה', י"ז קורין בכל שבוע עם המפטיר, י"ז אמירות בתמניא אפי, וי"ז עולות-תמיד בפנחס. (אור זרוע מת, עמ' של); 'השיבנו אבינו' - ט"ו תיבות, כי התשובה מגעת עד כסא הכבוד: ז' רקיעים ו' אורים ואור בין שמים על הארץ ורקיע על החיות, הרי ט"ו. וט"ו תיבות בפסוק 'יעזוב רשע דרכו', וכנגד ט"ו תיבות בפסוק 'חטאתי אודיעך ועוונתי לא כיסיתי', וכנגד ט"ו תיבות בפסוק 'ובשוב רשע מדרכו', וכנגד ט"ו פעמים נקרא 'אב' לישראל. (שם, מט, עמ' שלא-ב); 'סלח לנו' - כ' תיבות, כנגד 'ברכי נפשי' עד 'הסולח לכל עוונייכי' כ' תיבות. ובתורה י"ט לשון 'סליחה' ואחד 'לא יאבה ה' סלוח לו', הרי כ'. (שם, נ, עמ' שלג); 'ראה בעניינינו' - י"ז תיבות, נגד י"ז גאולות בפרשת בהר סיני, ואין לחשוב 'לא יגאל'. (שם, נא, עמ' שלד); 'רפאינו ה' ונרפא' - כ"ז תיבות, כנגד כ"ז אותיות בפסוק 'הסולח לכל עוונייכי, הרופא לכל תחלואייכי', וכ"ז אותיות בפסוק 'רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך'. כ"ז פסוקים בפרשת מילה, וכ"ז תיבות בפסוק 'והיה אם שמוע תשמע' עד 'רופאיך'. (שם, נב, עמ' שלה); 'ברך עלינו' - ל' תיבות, כנגד ל' אותיות בפסוק 'המשביע בטוב עדיך, תתחדש כנשר נעורייכי', וכנגד ב' פסוקים אלו: 'יפתח ה' לך' כ"ג תיבות, ו'פותח את ידיך' ז', הרי ל' תיבות. (שם, נג, עמ' שלה); 'תקע בשופר' - כ' תיבות, נגד כ' תיבות בפסוק 'וביום שמחתכם ובמועדיכם' (שם, נד, עמ' שלט).

והנה בפירוש ברכת 'רפאנו', אחרי שה'רוקח' מציין את מנין התיבות בברכה, יוצא המחבר בהתקפה על נוסח בני צרפת ואנגליה, שהיה שונה בחסר וביתר מנוסח בני אשכנז, וכך הוא כותב:

שימו על לב אנשי צרפתים ואיי הים, ששקר בימינכם ובשמאלכם, שאתם בודים מלבכם כמה וכמה תיבות בתפלתכם שלא עלתה על לבם של חכמים הראשונים שתיקנו להו התפילה במקום קרבנות, וכל ברכה ותפילה שתיקנו הכול הוא במידה ובמשקל באותיות ובתיבות. שאם לא כן, אז היה חס ושלום את תפילתנו כעין זמר של גויים הערלים, לכן שימו על לבבכם ואל תוסיפו עוד לעשות כדרככם הרעה הזו, להוסיף ולגרוע תיבות ואותיות בתפילתכם, כי שמעתי אומרים שאתם מוסיפים תיבות הרבה בברכה זו [...] כי גם זה הבל ורעות רוח ורעה רבה, שהרי כתב רבינו החסיד זצ"ל שאין בברכת רפאנו כי

33 ר' אלעזר מגרמייזא, (וורמס, גרמניה, 1165-1230 בערך), מהבולטים שבחסידים אשכנז, תלמידים של רבי יהודה החסיד ובעל ה'ראים', ורבה של האור זרוע' ואחרים.

אם כ"ז תיבות וק"י אותיות, כ"ז תיבות כנגד כ"ז תיבות שבפסוק 'ויאמר אם שמע תשמע' עד 'כי אני ה' רופאיד', וכן כ"ז תיבות בפסוק 'הרופא לכל תחלואייכי', וכנגד כ"ז אותיות שבאלפא ביתא עם הכפולים, לומר לך: אם תשמור התורה שניתנה בכ"ז אותיות אז 'כי אני ה' רופאיד' [...] וכן תמצא כ"ז סמכ"ן בהלל, וכן תמצא כ"ז תוי"ן בפרשת ציצית, וכן תמצא כ"ז שם ה' בפרשת קדושים, וכ"ז חקים במשנה תורה, וכ"ז ו' במעשה יום שלישי דבראשית, וכ"ז ק' מ'בראשית' עד 'אשר ברא אלקים לעשות', וכ"ז נ' בקריית שמע, וכ"ז תי"ו בתהילה לדוד. וכן תמצא בחומש כ"ז פסוקים שסופן 'ה' אלקיכם', וכן תמצא כ"ז דורות מבריאית עולם עד שנכנסו לארץ, וכן תמצא כ"ז 'ה' אלקי ישראל' בתורה ובנביאים.

עוד חיבר רבינו החסיד זצ"ל הרבה מאוד אבל אין פנאי להאריך, ולכל אחד ואחד כתב בו כמה טעמים וסודות מופלאים, כדי לאמת דבריו שלא יוכלו הצרפתים למצוא מען על אודות תוספותם (אור זרוע, נב, עמ' שלה-ו).

ברור היה למחבר שהנוסח שבידו הוא הנוסח המדוקדק והמקורי כפי שתיקנוהו 'חכמים הראשונים', וכי הנוסח שבידי בני צרפת ואנגליה הוא פרי התערבות אנושית בלתי מושכלת ולא מוסמכת, שהם הרשו לעצמם מתוך סכלותם. גם בעל הטורים³⁴ מביא בשם אחיו, ה"ר יחיאל, רמזים מספריים הקשורים לנוסח התפילה:

דורשי רשומות, הם חסידי אשכנז אשר היו שוקלין וסופרין מספר מנין תיבות התפלות והברכות וכנגד מה נתקנו, אמרו שבג' ברכות הראשונות יש ק"ז תיבות לפי שיסודן ממזמור הבו לה' בני אלים ובו צ"א תיבות ומן הפסוק כי בראותו ילדיו [...] ובו ט"ז תיבות, הרי ק"ז. וברכה ראשונה יש בה מ"ב תיבות ולא נתגלה לי טעמם [...] יכולני לומר כנגד פסוק 'אחר הדברים האלה'... ויש בו י"ט תיבות, וכנגד 'ואברהם היה יהיה'... ויש בו י"א תיבות, וכנגד 'הביטו אל אברהם'... שיש בו י"ב תיבות, הרי מ"ב, וכנגד שם מ"ב שפירשתי אותו על האבות, ולכן אות הראשונה של ברכה ב' והאחרונה מ' הרי מ"ב (טור אורח חיים, קיג).

תפיסה זו המשיכה גם בדורות המאוחרים יותר,³⁵ וכך כותב ה'פני יהושע'³⁶ בנוגע לשאלה מדוע רבן גמליאל היה צריך לחפש חכם שיידע לחבר את 'ברכת המינים':

34 רבי יעקב ב"ר אשר (1269-1343), מגדולי הפוסקים, מחבר ה'ארבעה טורים'.

35 על המקורות הבאים עליי להודות לתשובת ה'ביע אומר' (ח"ב, יב). מקורות אלה מצוטטים באותו הסדר גם בספר 'חשוקי חמד' (גיטין יט ע"ב).

36 ר' יעקב יהושע פאלק (1680-1756) מגדולי רבותינו האחרונים.

ראה מבואר שכל ברכות התפלות מיסודים על אדני פז במספר התיבות ואותיות כמבואר בטור או"ח (סימן קי"ג) מלבד מה שיש בהם סוד מופלא (פני יהושע, ברכות כח ע"ב).

ור' חיים מוולוז'ין³⁷ כותב:

גם מה שנתגלה לנו קצת כוונות התפילה מרבתינו הראשונים ז"ל קדישי עלינו, ועד אחרון הרב הקדוש איש אלוקים נורא האריז"ל, אשר הפליא הגדיל לעשות כוונות נפלאים, אינם בערך אף כטיפה מן הים כלל נגד פנימיות עומק כוונת אנשי כנסת הגדולה מתקני התפילה, שהיו מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים. וכל מבין יבין דלא איתי אינש על יבשתא [= שאין איש על פני האדמה] שיוכל לתקן תיקון נפלא ונורא כזה, לכלול ולגנוז במטבע תפילה קבועה וסדורה בנוסח אחד התיקונים של כל העולמות עליונים ותחתונים וסדרי פרקי המרכבה, ושכלל פעם שמתפללים יוגרם תיקונים חדשים בסידור העולמות והכוחות, והמשכת מוחין חדשים אחרים, שמעת שתיקנוה עד ביאת הגואל במהרה בימינו לא היה ולא יהיה שום תפילה בפרטות דומה לחברתה שקודם לה ואחריה כלל (נפש החיים, שער ב, יג).

ואילו החתם סופר³⁸ מתייחס לעובדה שאנשי כנסת הגדולה לא תיקנו את התפילה בארמית המדוברת אלא בלשון הקודש ומוכיח מכאן:

וע"כ תקנו הכנסת הגדולה מה שהיו יכולים בתיבות ידועות וכוונות רצויות למלאות החסרון [= של עבודת המקדש] במה דאפשר, והמה נמנו על כל תיבה ואות ואות, ואי אפשר להעתיק כוונה זו בלשון אחר בשום אופן (שר"ת חתם סופר, ח"ו, ליקוטים פד).

הגישה הזו (של ראשוני אשכנז) עבדה יפה כל עוד כל קהילה התנהלה בבידוד יחסי מהקהילות האחרות, ולא נחשפה לנוסחים שונים ממש. כאמור, הבדלים "קטנים" בין הנוסח המקומי לנוסח של בני קהילה אחרת, פורשו לעתים בכך שבני הקהילה האחרת לא ידעו לשמור על טהרת הנוסח המקורי, והם ביצעו בו שינויים שונים, בסכלותם. אולם משעה שהחלו קהילות ישראל לנוע ממקום למקום, ובפרט מזמן גירוש ספרד, כאשר גולי ספרד באו במגע עם קהילות רבות ומרוחקות, בעלות נוסחי תפילה שונים, נשאלה השאלה: כיצד ניתן לטעון שנוסח התפילה שלנו מדוקדק ומדויק ומבוסס על סודות עליונים, בעוד אשר נוסחי התפילה של בני הקהילות האחרות שונים למדי?

37 (1749-1821). תלמידו הגדול של הגאון מוילנה.

38 רבי משה סופר (1762-1839), מגדולי הפוסקים.

האומנם רק אנו צודקים והכול טועים? ובעצם, מיהו הצודק? מיהו זה ששמר על הנוסח המקורי המדויק?

ג. נוסחי התפילה השונים: י"ב השערים / ארבע המחנות

תשובה לכך ניסה לספק האריז"ל³⁹ ב'שער הכוונות' שלו, וכך כותב תלמידו ר"ח ויטאל:

ואמנם בעיקרי המנהגים עצמם שיש הפרשים רבים ושינויים רבים בענין נוסח התפילות בעצמם, חוץ מענין הפזמונים והפיוטים הנוספים בתוך התפילות, אלא בנוסח הברכות והתפילות עצמם יש שינויים רבים בין סידורי התפילות, בין מנהג ספרד ובין מנהג קאטלונא⁴⁰ ובין מנהג אשכנז וכיוצא בזה. הנה בענין הזה אמר לי מורי ז"ל שיש ברקיע י"ב חלונות כנגד י"ב שבטים, וכל שבט ושבט עולה תפילתו דרך שער אחד מיוחד לו, והם סוד י"ב שערים הנזכרים בסוף יחזקאל. והנה אין ספק כי אם תפילות כל השבטים היו שוות, לא היה צורך לי"ב חלונות ושערים, וכל שער יש לו דרך בפני עצמו, אלא ודאי מוכרח הוא שכיון שתפילותיהם משונות, לכן צריכים שערים מיוחדים לכל שבט ושבט, כי כפי שורש ומקור נשמות השבט ההוא, כך צריך להיות סדר תפילתו, ולכן ראוי לכל אחד ואחד להחזיק כמנהג סדר תפילתו כמנהג אבותיו, לפי שאין אתנו יודע מי הוא משבט זה, ומי הוא משבט זה, וכיון שאבותיו החזיקו במנהג ההוא, אולי הוא מן השבט ההוא הראוי לו אותו המנהג, ועתה בא לבטלו, ואין תפילתו עולה למעלה אם לא בדרך הסדר ההוא (שער הכוונות, עלינו לשבח, נ ע"ד).

לפי ההסבר הזה, קיימים תריסר נוסחים מקוריים ונכונים, אלא שכל נוסח מתאים לשבט מסוים. יושם לב שמסקנת הכותב היא שכל אדם חייב להישאר דווקא במנהג אבותיו, משום שמסתבר שמנהג זה הוא המנהג המתאים לשבט שלו ולמחנה שלו.

ד. קשיים בגישת י"ב השערים / ארבע המחנות

שיטת השערים והמחנות מעוררת תמיהות קשות במיוחד. האומנם חיברו אנשי כנסת הגדולה י"ב נוסחים שונים? יתר על כן, בזמנם, ובוודאי בזמן חז"ל, כבר עורבבו השבטים, ואין אדם יודע מאיזה שבט הוא, למעט הכהנים והלוויים. בעבור מי חוברו אפוא י"ב נוסחים, וכיצד ידעו יהודי אותם הדורות על איזה שבט הם נמנים, על מנת לדעת איזה נוסח לאמץ? או במלים אחרות: כיצד ידעו בני אשכנז שהם בני שבט

39 רבי יצחק לוריא (1534-1572), גדול מקובלי צפת.

40 קטלונא נמצאת בקצה הצפון מזרחי של ספרד. בימי ר"ח ויטאל כבר התאחדה קטלונא עם ספרד, אולם לפני כן היא היתה נסיכות עצמאית שהשתרעה גם על פני חלקים מדרום צרפת.

מסוים, ובני צרפת בני שבט אחר, ובני ספרד בני שבט שלישי, ובני קטלוגניה בני שבט רביעי וכן הלאה, אחר שמקובל בידינו שהתערבבו השבטים? קושיא זו ואחרות הקשה החתם סופר (או"ח, טז), וחתם נושא זה בדברי הרמב"ן: "כל מה שלא נמצא בש"ס בבלי וירושלמי ומדרשיהם אין אדם מחוייב להאמינו, והמאמין - יאמין".
[בשולי הדברים אציין שהשל"ה⁴¹ מביא קטע דומה אך שונה בשמו של האריז"ל, לפיו קיימת בעם חלוקה לארבעה, חלוקה שבאה לידי ביטוי בקבוצות הבאות: ספרד, אשכנז, קטלוגניה ואיטליה. וזה לשון השל"ה:

'איש על דגלו באתת לבית אבתם' (במדבר ב, ב). האר"י ז"ל היה אומר: כמו שיש ארבעה דגלים, כך יש ארבע כתות בישראל חלוקים באיזה מנהגים: ספרד, אשכנז, קטלוגניא, איטלייא. וכל אחד ישאר בדגלו לנהוג מנהגו. ואלו ואלו דברי אלקים חיים (שני לוחות הברית, ח"ג, במדבר, אות לה, עמ' שח).

מעניין להיווכח שהמחבר מחלק את כלל האומה לפי הקבוצות שהוא הכיר, קבוצות המייצגות רק חלק מאירופה, תוך התעלמות מקבוצות עצמאיות אחרות, דוגמת מנהג ארץ ישראל העתיק, מנהג תימן, מנהג פרס. לא איתרתי את המובאה הזו בדברי האריז"ל (המהדיר מציין שהוא מופיע בדרוש על עלינו לשבח, אלא ששם מופיע הקטע שהבאתי לעיל, ולא מדובר שם על חלוקה לארבעה כנגד ארבעת הדגלים).

ה. דחיית שיטת הסודות והרמזים

כנגד השיטה הזו, כתב האבודרהם:⁴²

יש אנשים שמנו תיבות שיש בכל ברכה וברכה משמונה עשרה והביאו פסוקים על כל ברכה מעניניה שעולין תיבותיהם כמנין תיבות הברכה, וכן עשיתי אני בראשונה מנין כזה. ואחר כך נראה לי שאין לו יסוד ולא שורש, כי לא תמצא מקום בעולם שאומר שמנה עשרה בענין אחד תיבה בתיבה, אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין. ואם כן המנין הזה אינו מועיל אלא למי שעשאהו לא לזולתו, ולמה נטריח על הסופרים לכתבו (חיבור פירוש הברכות והתפילות [ספר אבודרהם], שמונה עשרה, דף 46).

לנוכח חילופי הנוסח הרבים, הסיק האבודרהם את המסקנה המתבקשת שאיש אינו יכול לטעון שדווקא הוא מחזיק בנוסח 'המקורי' כפי שיצא מידיהם של אנשי כנסת הגדולה,

41 רבי ישעיה הלוי הורוויץ (1558-1630) מגדולי רבני אשכנז.

42 רבי דוד ב"ר יוסף אבודרהם (אמצע המאה הי"ד), פרשן התפילה הידוע. אפשר שהיה תלמידו של בעל הטורים.

וכי מאחר וכך, הניסיון לתלות סודות עליונים במלים המסוימות של הנוסח שאני מכיר, הוא חסר שחר.

את הדברים הללו קיבל ה'בית יוסף'⁴³ (בן דורו של האריז"ל) והוא מצטטם מלה במלה בתגובה לדברי בעל הטורים. (כ"י, אר"ח, קיג).

ו. מגוון הנוסחים מגניזת קהיר

במפנה המאה הי"ט, החלו להחשף ממצאים רבים מגניזת בית הכנסת של קהילת פוסטאט, היא העיר העתיקה של קהיר, ובהם נוסחי תפילה מהמאה התשיעית והעשירית. הממצאים הללו שופכים אור בהיר על נוסחי התפילה שנהגו בסוף תקופת הגאונים בשני מרכזי היהדות: נוסח ארץ ישראל הקדום (להלן: נוסח א"י) ונוסח בבל. משלל העדויות הללו ניתן ללמוד על הגיוון הרב מאד שהיה בנוסח התפילה כבר אז. כמו כן ניתן לראות בבירור את השוני הרב שיש בין הנוסחים הקדומים הללו לבין הנוסחים העיקריים הנהוגים כיום: נוסח הספרדים ונוסח אשכנז. (לגבי נוסח ספרד של החסידים, ראו להלן סעיף ז).

מעניין לציין שאחד ההבדלים העיקריים בנוסח התפילה בין מנהג א"י לבבל הוא שלמנהג א"י לא היתה קיימת בתפילת העמידה ברכת "את צמח דוד", משום שבני ארץ ישראל כללו את הבקשה על בית דוד בברכת ירושלים. במנהג בבל ייחדו לבית דוד ברכה בפני עצמה, ובעקבות כך לא הוזכר בית דוד בברכת ירושלים. כך קוראים אנו בנוסח אופייני ארץ ישראל של ברכת ירושלים:

רחם עלינו ה' אלקינו ברחמיך הרבים על ישראל עמך, על ירושלים עירך, על ציון משכן כבודך, על מלכות בן דוד משיחך, בנה ביתך ושכלל היכלך. ברוך אתה ה', אלוקי דוד בונה ירושלים (אורי ארליך, 'תפילת העמידה של ימות החול', ירושלים: תשע"ג, עמ' 190, ענף ב1).

ואילו בענף בבלי אופייני:

רחם ה' אלקינו עלינו ועל ישראל עמך, ועל ירושלים עירך, ועל ציון משכן כבודך, ובנה את ירושלים בנין עולם. ברוך אתה ה' בונה ירושלים (ארליך, עמ' 191, ענף א1).

הנוסחים המשמשים בימינו (את הספרדים ואת האשכנזים) הם מעורבים: מצד אחד אנו כוללים תפילה על בית דוד בברכת ירושלים ("וכסא דוד [עבדך] מהרה בתוכה/לתוכה תכין"), ומצד שני איננו מזכירים את בית דוד בחתימת הברכה, ואנו מייחדים ברכה

43 רבי יוסף קארו (1488-1575), מגדולי הפוסקים בכל הדורות. מחבר ה'שלחן ערוך', ה'בית יוסף', ה'כסף משנה' ועוד.

מיוחדת לבית דוד ("את צמח דוד" וכו') כמנהג בבל, אף שכבר התפללנו עליו בברכת ירושלים כמנהג א"י. ראוי לציון כי נוסח תימן (בלדי) תואם את הנוסח הבבלי, שאינו מזכיר את בית דוד בברכת ירושלים.

על מנת להמחיש מעט יותר את הגיוון הרב של הנוסחים, אביא ארבעה נוסחים שונים של ברכת המינים, מבין תשעת הענפים ותתי-הענפים שערך ארליך (עמ' 166-167):

טבלה 1. ברכת המינים

א"י 2	בבל 1	בבל 3ג	בבל 5
למשומדים אל תהי תקוה ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו והנצרים והמינים כרגע יאבדו ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו ברוך אתה ה' מכניע זדים	למשומדים אל תהי תקוה ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו ברוך אתה ה' שובר רשעים ומכניע זדים	למשומדים אל תהי תקוה ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע בימינו והנצרים והמינים והמלשינים וכל בעלי זרוע כולם כרגע יאבדו וכל אויבי עמך וצורריהם ומבקשי רעתם מהרה יכרתו וישמדו ויאבדו שבור עול הגוים מעל צוארינו ואל תתן תקומה לכל אויבי נפשינו ברוך אתה ה' שובר אויבים ומכניע זדים	ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע בימינו והמינים כרגע יאבדו ברוך אתה ה' שובר אויבים ומכניע זדים

קל לאתר את הנקודות המשותפות לרוב הנוסחים. כשמתבוננים בכל הנוסחים שהביא ארליך, ניתן לשער שהנוסח המקורי היה בקירוב משהו כזה:

למשומדים אל תהי תקוה,
ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר בימינו,
והנצרים והמינים כרגע יאבדו.
ברוך אתה ה' (שובר רשעים/אויבים) ומכניע זדים.

וייתכן שלא. כך או כך בולט הגיוון הרב בין הנוסחים השונים. (מתפללים אשכנזים וספרדים ייווכחו בקלות לראות שהנוסח שונה למדי מנוסח התפילה שבידם, ואילו המתפלל בנוסח התימני בלדי ייווכח לדעת שהנוסח שלו דומה מאד לנוסחי הגניזה).⁴⁴ כדוגמא נוספת אתייחס לברכה קצרה בהרבה, ברכת הדעת (ארליך, עמ' 79):

44 הנוסח התימני גורס "מוסרים" במקום "נוצרים". ייתכן שהדבר קשור לצמצום השפעת הנצרות בתימן, וייתכן שהדבר קשור לדמיון הפונטי בין שתי המלים.

טבלה 2. ברכת הדעת

א"י 1ב	א"י 2	א"י 3 / בבל 1	בבל 2א
חנינו אבינו דיעה מאתך בינה והשכל מתורתך ברוך אתה ה' חונן הדעת	חנינו הבינו דעה לתלמוד תורתך האירה עינינו לשמור מצותך ברוך אתה ה' חונן הדעת	אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה ברוך אתה ה' חונן הדעת	אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה חנינו מאתך דעה ובינה והשכל ברוך אתה ה' חונן הדעת

מעניין לראות שהנוסח שנקרא כאן א"י 3 - בבל 1 הוא משותף לסידורים ארץ
ישראליים ובבליים כאחד, וכי בשניהם אין שום בקשה, אלא הבעת שבח.⁴⁵
חילופי הנוסח הרבים הללו מצויים בכל ברכה וברכה, ובגיוון רב בהרבה
מהדוגמאות המעטות שהבאתי. הגיוון הרב בא לידי ביטוי הן מבחינת קיומם של ענפי
נוסח נוספים, והן מבחינת חילופי הנוסח שיש בתוך כל ענף נוסח כשלעצמו בין כתבי
היד השונים הקשורים לכל ענף, דבר המלמד על נזילותו של הנוסח ועל החירות הרבה
בעיצובו.

זאת ועוד, במקרים רבים המרחק בין הנוסחים הללו לבין הנוסחים המשמשים אותנו
כיום - אינו קטן. ואף כאשר מוצאים אנו נוסח שדומה יחסית לנוסח שמשמש אותנו
כיום, לעתים קרובות מדובר בנוסח אחד מני רבים, ולא דווקא בנוסח שרווח בעבר.
באשר לשאלה איזה נוסח עכשווי זוכה לתמיכה רבה יותר מנוסחי הגניזה העתיקים,
הרי שלגבי נוסח אשכנז ונוסח הספרדים קשה לקבוע מסמרות בדבר, משום שלעתים
אנו מוצאים באותה הברכה לשון שמתאימה בחלקה לנוסח אשכנזי ובחלקה האחר
לנוסח הספרדים דווקא. כך לדוגמא בברכת 'שים שלום' מוצאים אנו בכמה ענפים את
הנוסח 'תורה וחיים, אהבה וחסד' הספרדי והתימני, ומצד שני בסיום הברכה, רוב
הענפים גורסים 'בכל עת' כמו בנוסח האשכנזי והתימני. בברכת הדעת מוצאים אנו את
הנוסח 'דעה, בינה והשכל' האשכנזי והתימני, ואילו בברכת 'סלח לנו' מוצאים אנו את
הנוסח 'כי א-ל טוב וסלח אתה' הספרדי והתימני. כך שהממצא מעורב. שונה הדבר בכל
הנוגע לנוסח התימני (בלדי). מסקירת עדי הנוסח שמביא ארליך עולה הרושם שהנוסח
התימני מתאים במיוחד לנוסחי הגניזה. לגבי שני הנוסחים העיקריים האחרים: הרושם

45 יש להניח שהדמיון בין "חנינו הבינו דעה" לבין "חנינו אבינו דעה" (שבענף א"י 1ב) אינו מקרי.

46 ארליך (עמ' 81-83) סבור שזו היא השיטה הקדומה ולפיה ברכת הדעת היא מבוא לצרכן של
בריות, וכי היא ברכה המקשרת בין ברכות השבח לבין הבקשות. הוא מציין גם לפתיחה "אתה" של
ברכה זו, בדומה לברכות השבח שלפניה.

שלי הוא שהנוסח האשכנזי והנוסח הספרדי מיוצגים שניהם בדרך כלל במידה דומה, עם הטיה לטובת הנוסח האשכנזי (שלמרבית הפלא, מתאים בחלק מהמקרים הללו לנוסח התימני).

דומה שהתופעה הזו מלמדת ללא כל ספק שהנוסחים אשר בידינו, או אף הנוסחים שהיו בידי רבותינו האחרונים, אינם משקפים כלל נוסח מדויק שיצא מתחת ידי אנשי כנסת הגדולה, וכי הניסיון לתלות סודות עליונים או חשבונות רבים בתיבות התפילה נידון לכישלון חרוץ, כפי שכתב האבודרהם וכפי שהסכים על ידו הבית יוסף.

ז. נוסח 'ספרד' של החסידים

תופעה מיוחדת במינה הוא הנוסח המכונה 'ספרד' והמשמש את החסידים. המונח 'נוסח ספרד' התייחס במקור לנוסח ששימש את בני ספרד. בתחילה בארצם, ואחרי גירוש ספרד, בכל מקום אליו הגיעו בהביאם עמם את נוסח התפילה שלהם. כיום אנו מכנים נוסח זה: 'נוסח הספרדים ועדות המזרח', ולא 'נוסח ספרד', ואילו המונח 'נוסח ספרד' מתייחס לנוסח המשמש את החסידים. 'נוסח ספרד' זה אינו נוסח ספרדי באמת (ואף אינו 'נוסח האריז"ל' כפי שהוא מכונה לעתים), אלא הוא תערובת של נוסח אשכנז עם נוסח הספרדים. למרבה הצער, מעשה הרכבה זה יצר לעתים כפילויות מיותרות ואף משפטים חסרי מובן.

על שום מה וכיצד נוצר הנוסח המעורב הזה, ומדוע הוא היה לנחלת החסידים? התשובה קשורה בעיקר לשמו של האריז"ל. אף שהאריז"ל היה אשכנזי, הוא התפלל במשך השנה בבית הכנסת הספרדי, ורק בימים הנוראים התפלל בבית כנסת אשכנזי,⁴⁷ בשל מיעוט היהודים האשכנזים בצפת באותה התקופה. האריז"ל חיבר את כוונות התפילה שלו על פי נוסח הספרדים, ואף הגיה וערך שינויים מסוימים בנוסח שעמד לפניו. הדבר ייקר מאד את ערכו של נוסח התפילה הספרדי, הן בעיני מי שחפץ להתפלל על פי הכוונות שחיבר האריז"ל, והן בעיני אנשים שסברו בעקבות כך שנוסח הספרדים מעולה יותר (אף שראינו לעיל שנוסח זה אינו דומה יותר לנוסחים העתיקים מאשר נוסח אשכנז). בעקבות כך היו בין בני אשכנז שהחלו להתפלל בנוסח הספרדים. טענה נוספת שהועלתה היתה שנוסח הספרדים של האריז"ל ('נוסח האריז"ל') מתאים לכל מי שאינו יודע מה 'מקור שבטו', ולכן הוא מתאים לכולם. טענה זו מפתיעה במיוחד, שהרי ר"ח ויטאל עצמו, בפסקה שהבאתי לעיל ובה הוא מציג את רעיון י"ב שערי התפילה, מסיים ומסיק שדווקא בגלל התפיסה הזו אדם חייב לדבוק בנוסח אבותיו, ולא לעבור מנוסח לנוסח.

נגד הטענות הללו יצא החתם סופר בתשובותיו. בתשובה שלהלן הוא יוצא נגד אדם שטען שהתפילה בנוסח ספרד עליונה יותר ורשאי להתפלל בה רק אדם שמקפיד שלא ללבוש בגדי צמר (מחשש שעטנז). החתם סופר כותב על כך (או"ח טו): "אין אני יודע מה הוא סח... הבל יפצה פיהו". וממשיך וכותב:

כי כל הנוסחאות שוות זו כזו, וכל שיש בזו יש בזו [...] ואנו מתפללין על דעת מתקני תפלות ונוסחאות הללו כי כולם לדבר אחד נתכוונו, כמו סגנון אחד לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד (סנהדרין פט ע"א), כי כל נוסחא ונוסחא אינה אלא סגנון אחד משונה מחברתה אבל הם עולים למקום אחד... מי שאינו יודע עד מה אין לו לשנות נוסחתינו כמצווה עלינו במגן אברהם (ראש סימן סח) בשם ירושלמי ושכן כתב האר"י עצמו. [...] אבל (אין) לומר שתפילה זו משונה מחברתה ואינה סובלת בגד צמר, דברי הבל המה.

כלומר, אין הבדל של ממש בין הנוסחאות השונים (אשכנזי וספרדי ועוד), אלא הבדלי סגנון בלבד, והטענה שנוסח אחד עדיף ומקודש מחבירו אינה אלא הבל. כמו כן מתנגד החתם סופר לקביעה שנוסח הספרדים מתאים לאלו שאינם יודעים מאיזה שבט הם, והוא תמה על כך, שהרי בימי חז"ל כבר התערבבו השבטים, ואין לנו אלא כהנים, לויים וישראלים. וכיצד אפוא ידעו חכמי אשכנז וצרפת (רש"י, בעלי התוס', הרא"ש והטור ועוד) את שבטם, והתפללו בנוסח אשכנז? ואחרי שהקשה עוד כמה קושיות, מסיים החתם סופר בדברי הרמב"ן: "כל מה שלא נמצא בש"ס בבלי וירושלמי ומדרשיהם אין אדם מחוייב להאמינו, והמאמין יאמין".

ההולכים בעקבות החסידות חפצו בכל זאת לאמץ את נוסח התפילה הספרדי של האריז"ל, אלא שבפועל אירע דבר אחר: במקום לאמץ את נוסח התפילה הספרדי, שולב נוסח זה בתוך נוסח אשכנז, ונוצר נוסח כלאיים, שאינו נוסח אשכנז ואינו נוסח הספרדים. נוסח שלא היה קיים מעולם, ואשר יש להניח שאין כנגדו שום "שער" בשמים. (למעשה, מדובר בכמה נוסחים בני תערובת, משום שבחצרות חסידיים שונים נוצרו נוסחי כלאיים שונים). יש הסבורים שהעירוב (או חלק מהעירוב) נוצר בשגגת המדפיסים, כאשר מדפיסי הסידורים שילבו בסוגריים את נוסח ספרד בתוך נוסח אשכנז על מנת להביא בפני המתפלל את שני הנוסחים, ואילו המתפללים ומדפיסי הסידורים המאוחרים לא הבינו את כוונת המדפיסים הראשונים וחשבו שעליהם לומר את שני הנוסחים, וכך נוצר נוסח מעורב ומסורבל שלעיתים אף אינו נכון מבחינה לשונית.

דוגמאות אחדות לנוסח 'ספרד' שאינו אלא שילוב של נוסח הספרדים ונוסח אשכנז. (בהערות השוליים ציינתי בעיות שונות העולות מהנוסח המעורב):

טבלה 3. השוואה בין נוסחי האשכנזים והספרדים לבין נוסח 'ספרד'

ברכה	אשכנזי	ספרדי	'ספרד' החסידי
'שמע קולנו'	כי אתה שומע תפילת עמך ישראל ברחמים	כי אתה שומע תפילת כל פה	כי אתה שומע תפילת כל פה עמך ישראל ברחמים ⁴⁸
'שים שלום'	בכל עת ובכל שעה בשלומך	ברוב עוז ושלום	בכל עת ובכל שעה בשלומך ברוב עוז ושלום ⁴⁹
'השיבה שופטינו'	ומלוך עלינו... בחדס וברחמים, וצדקנו במשפט	ומלוך עלינו... בחדס וברחמים וצדקנו במשפט ⁵⁰	ומלוך עלינו... בחדס וברחמים, וצדקנו במשפט ⁵⁰
'צמח דוד'	כי לישועתך קוינו כל היום	כי לישועתך קוינו וצפינו כל היום	כי לישועתך קוינו כל היום ומצפים לישועה ⁵¹
'השכיבנו'	ופרוס עלינו סוכת שלומך	ופרוש עלינו ועל ירושלים עירך סכת רחמים ושלום	ופרוס עלינו סוכת שלומך וסוכת רחמים וחיים ושלום

נמצא שבסופו של דבר, המתפללים בנוסח 'ספרד' החסידי אינם מתפללים בנוסח הספרדים, ואף לא בנוסח האריז"ל (נוסח ספרדי אף הוא), ולא בנוסח של אבות אבותיהם (נוסח אשכנז) אלא ב'בן תערוכת' של נוסח אשכנז ונוסח הספרדים, נוסח שלא היה קיים מעולם ושבכמה מן המקרים לשונו אינה מתיישבת כראוי. ואכן, לא הכול ראו

48 שומע תפילת כל פה, או דווקא תפילת עמו ישראל? הנוסחים שונים. ובכל מקרה, אם רוצים לומר: שומע תפילת כל פיות עם ישראל, יש לנסח "פיות" בלשון רבים, או עכ"פ "פיי" - בסמיכות (כפי שציין ב'חמשה מאמרות' עמ' רצ (פרטי הספר: ראו בעמ' הבא). וכמו: פיי-הבאר, פיי-החירות, על-פיי-משה, על-פיי-שנים עדים).

49 בנוסחים המקוריים אנו מבקשים שטוב יהיה בעיני ה' לברכנו בשלומנו, או לברכנו ברוב עוז ושלום. 50 אין משמעות למלים "צדקנו בצדק". במקור הספרדי אנו מבקשים שה' ימלוך עלינו בחדס וברחמים, בצדק ובמשפט. במקור האשכנזי אנו מבקשים שני דברים: א. שה' ימלוך עלינו בחדס וברחמים, ב. שה' יצדיק אותנו במשפט. בנוסח 'ספרד' אנו מבקשים שני דברים: א. שה' ימלוך עלינו בחדס וברחמים, ב. שה' יצדיק אותנו בצדק ובמשפט. הערבוב לא משקף אף אחד מהנוסחים, שכן באף נוסח איננו מבקשים שה' יצדיק אותנו בצדק, וגם אין לדבר זה מובן.

51 תוספת שתי המלים הללו מקורה בטעות. בחלק מהסידורים הספרדיים נכתב שכאן צריכים לצפות לישועה, או שהציבור עונה כאן שהוא מצפה לישועה. המדפיסים המאוחרים טעו וחשבו שמלים אלה הן חלק מנוסח התפילה. ראו 'עיון תפילה' (לר' שמריה שמרל ברנדרס, בתוך סידור 'דעת קדושים', פרעמישלא: תרנ"ב) דף קכד ע"ב, וכן 'חמשה מאמרות' עמ' רפט.

תופעה זו בעין יפה. בדור שלפני השואה, יצא האדמו"ר ממונקטש⁵² בחריפות רבה כנגד המצב ששרר בימיו, וכתב:

הנה ראיתי בזה בסדר נוסחאות התפילה שערורה בבית ישראל, כי אין דומה נוסח של אחד לחברו, והשינויים רבו כל כך ביניהם עד כי עלו למאות חילוקים ושינויים בנוסחאות בשמונה עשרה, מלבד בשארי התפילות והברכות. [...] על כן לא ידעתי מאיזה טעם שינו איזה צדיקים וחסידים הרבה, וגם מרבתינו וזקנינו הקודמים זי"ע, שהוסיפו הרבה בתפלות י"ח ולא דייקו במנין התיבות. [...] ועל ידי זה שמוסיפין בנוסחא, הצדיקים ותלמידיהון החסידים, נעשית הנוסחא עיר פרוצה אין חומה, עד כי רבים יאמרו שני הנוסחאות יחד [...] להכפיל פטפוטי דברים, להג הרבה יגיעת בשר, שמביאין לצחוק מכאיב לב, לזלזל כל כך בדברים העומדים ברומו של עולם זהו התפלה. [...] ולא לעשות פיו ולשונו הפקר, ולהוסיף ולשנות (בלי דעת ובלי טעם וריח) בתפלה, וכל המשנה ידו וכו' [= על התחתונה]. [...] ודע כי הנוסח שנמצא בסידורים על כונת האריז"ל... וכן סידור האריז"ל דפוס זאלקווא הישן, וכן סידור משנת חסידים וכיוצא... אין להעמיד יסוד על נוסחתם, כי המה משונים זה מזה, וסותרים את עצמם גם במקומם, וכנראה שלא מחברם העמידו והגיהו הנוסחא, רק מהמוציאים לאור והמדפיסים. ולראיה תראה נא שנמצא בסידור הר"ר שבתי שינוי נוסח מהשמונה עשרה (בכמה מקומות) דשחרית להשמונה עשרה דמנחה ומעריב.⁵³ [...] עתה ראיתי נדפס סידור בשם 'ישועות ישראל'... וכתב שם קודם השמונה עשרה שבירר הנוסח מכמה סידורים ישנים המדויקים עם חדשים, עד כאן לשונו. והעמיד שם נוסח השמונה עשרה כלול בתערובות גמור מכל הנוסחאות (גם בלי ציוני הסגר בנתיים), ולזה נקרא נוסחא 'מסידורים ישנים המדויקים', תמה תמה אקרא. [...] וזה דרכו בסידורו שם להיות הופך ומבלבל בלהג הרבה יגיעת בשר (רבי חיים אלעזר שפירא, חמשה מאמרות, ירושלים: תשס"ט, מאמר נוסח התפילה, עמ' רעא ואילך).

ואילו ה'אגרות משה'⁵⁴ כתב בתשובה לחסיד שהורגל בנוסח אשכנז ושאל אם עליו להתפלל בנוסח 'ספרד' דווקא כאביו:

הנה ידוע שכל אנשי פולין ואונגארן ורוסלאנד [= הונגריה ורוסיה]... הם בני אשכנז, אף החסידים. ועד שנתפשטה שיטת החסידות התפללו כולם בנוסח

52 ה"ר חיים אלעזר שפירא. האדמו"ר השלישי ממונקטש, מחבר הספר 'מנחת אלעזר' (1871-1937).

53 ראה שם הערה כד (עמ' רעו) שמביא כמה דוגמאות למלים שנמצאות באחת מהתפילות ולא נמצאות בשניה.

54 ה"ר משה פיינשטיין (1895-1986), מגדולי הפוסקים בארה"ב.

אשכנז. אך אח"כ התחילו ראשי החסידים להנהיג להתפלל בנוסח אחר באיזה שינויים. ונמצא שאין להחשיב שינוי מנהג מה שהתחלת להתפלל נוסח אשכנז אף שאביך ועוד ב' וג' דורות התחילו להתפלל בנוסח החדש [= נוסח 'ספרד'], שהרי אדרבה, הם שינו מנהג אבותיהם ורבותינו אדירי עולם חכמי צרפת ואשכנז. ואין ידוע טעם ברור במה שהתירו לשנות נוסח הקבוע נגד הירושלמי שהביא המגן אברהם ר"ס ס"ח, כי מה שיש אומרים שנוסח ספרד הוא נוסח כללי למי שאינו יודע שבטו עיין בחתם סופר או"ח סימן ט"ז שביטל סברא זו. וגם לבד זה הא הנוסח שמתפללין אינו נוסח ספרד שהעתיק הרמב"ם, דברוב הדברים הוא כנוסח אשכנז ורק באיזה מקומות שינו, ונמצא שאין הנוסח לא כנוסח אשכנז ולא כנוסח ספרד (אגרות משה, ח"ב, כד).

ח. סיכום

לסיכומו של דבר, מן הדברים שלעיל ניתן להסיק את המסקנות שלהלן:

- א. נוסח התפילה הוא דבר נזיל ומשתנה למדי.
- ב. נוסחי התפילה אשר בידינו אינם מדוקדקים ומדויקים כפי שיצאו מידי מחברי התפילה.
- ג. אין הבדל של ממש או עדיפות לנוסח אשכנז על פני נוסח הספרדים או להיפך. ייתכן שיש יתרון מסוים לנוסח תימן (בלדי) מבחינת קרבתו לנוסחים העתיקים.
- ד. האריז"ל סבר שיש חשיבות לכך שכל אדם יישאר בנוסח אבותיו (וכן פסק המגן אברהם).
- ה. הסבורים (בניגוד להנחיה של האריז"ל, ובניגוד לממצאים שעולים מן הגניזה) שנוסח הספרדים עדיף וטוב מנוסח אשכנז, מתכוונים לנוסח הספרדים, לא לנוסח 'ספרד' שמשמש היום את האשכנזים.
- ו. נוסח 'ספרד' של האשכנזים (החסידים) הוא עירוב של נוסח אשכנז ונוסח הספרדים, תערובת שאינה משקפת שום נוסח קדום. לעתים יוצרת תערובת זו משפטים לא תקינים וחסרי מובן.

נוסח כתבי הקודש

א. פתח דבר

ההקפדה על נוסח כתבי הקודש היא מן המפורסמות. תורה אחת לכולנו. וכשמוצאים טעות בספר התורה, מוציאים את ספר התורה משימוש עד שמתקנים את הטעות. אמנם, עצם האמירה הזו, וההלכות הרבות העוסקות בדיני טעות בספר תורה, מלמדים אותנו שכמו בכל כתב המועתק בידי אדם, הטעות היא אפשרית, כמעט 'מוכרחת'. כל מי שעוסק בהגהת ספרי תורה, תפילין ומזוזות, יודע עד כמה הטעות מצויה.

בפרק אודות נוסח ספרות חז"ל נוכחנו לדעת שלמרות שבימינו איש לא יהין לשנות את נוסח הגמרא כקוצו של יוד, הרי שלפני מאות שנים היה המצב שונה למדי, והלומדים ו/או המעתיקים הרשו לעצמם לסגן את נוסח הגמ', להרחיב ולקצר את דבריה. מובן שבמצב שכזה, קשה לדבר על הקפדה בהעתקה מדויקת. העובדה שנוסח הגמרא בימינו הוא נוסח אחד בקרב כל הלומדים ואיש לא יעלה על דעתו לשנותו, אינה משקפת אפוא את המצב שהיה לפני מאות שנים, כאשר רווחו נוסחים שונים, והנוסח היה נוזל יחסית.

נשאלת השאלה: האם ההקפדה על נוסח המקרא והעובדה שנוסח אחד נמצא בידי כולנו היתה כך מאז ומעולם, או שמא גם לכתבי הקודש היתה תקופה שבה ההקפדה והדייקנות היו פחותות מאלו של ימינו, ולו רק בגלל מגבלות טכניות? השאלה עשויה להישמע מופרכת, אולם אנו נראה להלן שנוסח המקרא סבל לעתים גם מתקלות טכניות בהעתקה. יצוין שאין דין התורה כדין ספרי הנביאים והכתובים, מבחינת ההקפדה על הנוסח.

איני עוסק כאן בשאלה: האם ישנם הוספות מאוחרות בתורה וביתר כתבי הקודש, מעשה ידיהם של נביאים או אנשי כנסת הגדולה. בדבר זה עסקתי בהרחבה במאמרי 'פסוקים שלא כתבם משה' ושם הראיתי חבל של ראשונים שסבורים שאכן נביאים ו/או אנשי כנסת הגדולה הוסיפו הוספות בתורה. בפרק זה אני עוסק בשינויים לא מכוונים.

ב. נוסח שונה של המקרא אצל חז"ל והראשונים

חז"ל עצמם מעידים על ספקות מסוימים באשר לנוסח התורה, ועל שינויים שהוחדרו בנוסח. ברייתא ידועה שמופיעה בכמה מקורות בחז"ל מדברת על שלושה ספרי תורה שנמצאו בעזרה, ונוסחיהם היו שונים במלים מסוימות, והכריעו חכמים מהו הנוסח הנכון על פי הרוב. וכך אומרת הברייתא:⁵⁵

55 ובניסוח מעט שונה: ירושלמי תענית ד, ב (סח ע"א); אדר"ג נו"ב מז (דף סה ע"א), מסכת סופרים ו, ד בשם ר' שמעון בן לקיש.

מעונה אלהי קדם - שלשה ספרים נמצאו בעזרה: אחד של מעונים, ואחד של היא היא, ואחד נקרא ספר זעטוטים. באחד כתיב "מעון אלהי קדם" ובשנים כתיב "מעונה אלהי קדם" (דברים לג, כז), בטלו חכמים את האחד וקיימו השנים. באחד כתיב תשעה "היא" ובשנים כתיב אחד עשרה "היא",⁵⁶ בטלו חכמים את האחד וקיימו את השנים. באחד כתיב "וישלח את זעטוטי בני ישראל", "ואל זעטוטי בני ישראל",⁵⁷ ובשנים כתיב "וישלח את נערי בני ישראל" (שמות כד, ה), "ואל אצילי בני ישראל" (שמות כד, יא), בטלו חכמים את האחד וקיימו את השנים (ספרי דברים, וזאת הברכה שנו, כז, עמ' 423).

המקורות הללו אינם מספקים מידע נוסף לגבי מאורע זה: אימתי היה ובעקבות מה, אולם הם משקפים מצב שבו נדרשו חכמי ישראל להכריע מהו הנוסח המדויק של התורה, וכי הם הכריעו זאת על פי הכלל שהולכים אחר הרוב, על פי בדיקה בשלושת הספרים שנמצאו בעזרה. לפי הנוסח הזה, ניתן לשער שמדובר בתקופה שאחרי גזרות אנטיכוס, כאשר שבו ישראל למקדש, ושם מצאו את שלושת הספרים הללו. אמנם, יש גרסאות לפיהן לא מדובר בשלושה ספרי תורה שנמצאו בעזרה, אלא בשלושה ספרי תורה שנכתבו על ידי עזרא הסופר,⁵⁸ או בשלושה ספרי תורה שמצא עזרא הסופר.⁵⁹ (תופעה שיש בה כדי ללמדנו על הנזילות של נוסח הברייתא: האם מדובר ב"עזרה" או ב"עזרא", והאם עזרא הוא הכותב או המוצא).

כך או כך, מלמדת מסורת זו על כך שהיו רק שלושה ספרי תורה מוסמכים שניתן היה לקבוע על פיהם את הנוסח, וכי גם ביניהם היו הבדלים מסוימים. הברייתא הזו מונה רק שלושה הבדלים, אמנם מקורות אחרים מונים הבדלים נוספים שהיו בנוסח התורה. המפורסמים שבהם הם ספר התורה של רבי מאיר (התנא הידוע, המכונה כיום "בעל הנס"), וספר התורה שהובא מירושלים לרומי.

56 ראה אדר"נ נו"א פל"ד (דף גא ע"א): "אחת עשרה 'היא' כתיב ביו"ד בתורה" (במקום "הוא" הנפוץ והמופיע למעלה מחמשים פעם בספר בראשית לבדו).

57 הנוסח "זאטוטי" בשני המקרים הללו נמנה בין השינויים ששינו "שבעים ושנים הזקנים" שתרגמו את התורה ליוונית, על פי הברייתא בבבלי מגילה (ט ע"א).

58 כך לדוגמה באברבנאל (בפירושו על דברים לג): "וחכמינו זכרונם לברכה אמרו בספרי שמשלשה ספרים שנמצא מכתבת עזרא הסופר, בשנים מצאו 'מעונה' ובאחד 'מעון' ולכן קיימו שהוא מעונה."

59 כך בפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים (דהי"א ז, יג): "כמפורש בשלהי מגילת ירושלמי ג' ספרים מצא עזרא וכל אחד ואחד מן היחס ומה שמצא כתב ומה שלא מצא לא כתב"; ועוד שם (ח, כט): "וזהו שמפרש בסוף מגילת ירושלמי ג' ספרים מצא עזרא ספר מעונים ספר זאטוטי ספר האחים ובטלו דברי האחד וקיימו דברי השנים, וכן מצאו הרבה ספרי יחוסיין, כשנמצא ג' או ה' בטלו המועט וקיימו המרובים". וכן בפירוש דברי הימים המיוחס לר' יוסף קרא (כת"י מינכן 5, על דהי"א ג, כב): "שכן מצינו בתלמוד ירושלמי עזרא מצא ג' ספרים". ואכן באחד מעדי הנוסח של אדר"נ אנו מוצאים ג' ספרים נמצאו בימי עזרא" (כת"י נוה שלום, עמ' 45, על פי תורה שלמה, יט, עמ' 254, הערה כט).

ב[א]. תורתו של רבי מאיר

רבי מאיר עסק למחייתו בכתיבת ספרי תורה, ורבי ישמעאל רבו הזהירו על הדייקנות:

והאמר רב יהודה אמר שמואל משום רבי מאיר: [...] וכשבאתי אצל רבי ישמעאל אמר לי: בני, מה מלאכתך? אמרתי לו: לבלר אני. אמר לי: בני, הוי זהיר במלאכתך שמלאכתך מלאכת שמים היא, שמא אתה מחסר אות אחת או מיותר אות אחת - נמצאת מחריב את כל העולם כולו (עירובין יג ע"א).

והנה כמה מקורות מעידים על כך שבתורתו של רבי מאיר היו נוסחים שונים מן המקובל:

בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב: 'והנה טוב מאד' - 'והנה טוב מות' (בראשית רבה, בראשית ט, ה, עמ' 70).

בתורתו של ר' מאיר מצאו כתוב 'כותנות אור', אילו בגדי אדם הראשון שדומין לפנס, רחבים מלמטן וצרים מלמעלן (ב"ר, בראשית כ, יב, עמ' 196. במקום 'כתנות עור').

בתורתו של ר' מאיר מצאו כתוב: 'ובן דן חושים' (ב"ר, ויגש צד, ט, עמ' 1181-1182. במקום 'ובני').

אמר רבי חנינה בריה דרבי אבהו: בספרו של רבי מאיר מצאו כתוב: 'משא דומה' - 'משא דומי'⁶⁰ (ירושלמי תענית, א, א [סד ע"א]).

'וישימני לאב לפרעה'... בספרו של ר' מאיר כתוב: 'וישני לאב', שנאמר 'אשר ישה ברעהו' (דברים ט"ו ב') (בראשית רבתי, ויגש, מה, ח, עמ' 209).⁶¹

ואולי גם:

'וירדו ראמים עמם ופרים' וכו' (ישעיהו לד, ז). אמר רבי מאיר: 'וירדו רומיים עמם' (פסיקתא דר"כ, ז, ויהי בחצי הלילה, עמ' 134).

אמנם לא ברור מה משמעות הדבר. האומנם היה נוסח התורה של רבי מאיר שונה או שמא היו אלה חילופי נוסח שרבי מאיר נתקל בהם וציינם על גליונו.⁶²

60 כך הגירסא בכת"י ליידין ובדפוס הראשון (ונציה). ואילו בדפוס וילנא: 'משא רומי'.

61 'בראשית רבתי' הוא חיבור מימי הראשונים, המבוסס ככל הנראה על לקט המדרשים של רבי משה הדרשן, בן המאה ה"א.

62 כפי שנהג סופר כתב יד ב של בן סירא (ראו סגל, בן סירא, עמ' 51-52).

ב. ספר התורה של סוורוס⁶³

מתקופת הראשונים מצויה בידינו רשימה של עשרות שינויי נוסח שלפי המסורת נבעו מספר תורה שהיה בבית הכנסת על שם סוורוס בעיר רומי.

רשימה זו מופיעה בבראשית רבתי⁶⁴ (ויגש, עמ' 209-212) תחת הכותרת:

דין הוא מן מליא דכתיבן באורייתא דנפקת מן ירושלם בשביתא וסלקת לרומי והות גניזא בכנישתא דאסורוס. [= זה הוא מהמלים שכתובות בתורה שיצאה מירושלים בשבי⁶⁵ ועלתה לרומי, והיתה גנוזה בבית הכנסת של אסורוס]⁶⁶

אעתיק כמה שינויים לדוגמא מהרשימה שפרסם לוינגר על פי כת"י פריס⁶⁷ (עמ' 243-245). הנוסח שלנו מופיע בסוגריים עגולים, ונוסח ספר התורה של סוורוס בסוגריים מרובעים:

1. וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב (מאד) [מות]
2. (כתנות) [כתנוד] עור
3. (הכצעקתה) [הכצעקתם] הבאה אלי עשו כלה
4. וימכר את (בכרתו) [מכרתו] ליעקב
5. ראה ריח בני כריח (שדה) [סדה]
6. ואלה היו בני (יעוש) [יעיש]
7. ויקמו וירדו (מצרימה) [מצרים]
8. וישימי לאב (לפרעה) [פרעה]
9. ויסעו בני ישראל (מרעמס) [מרעמס]
10. כה תאמר לבית יעקב ותגיד (לבני) [לבית] ישראל
11. וחמשה (בריהם) [ללא המלה "בריהם"] לקרשי
12. ולקח הכהן (מדם) [מדמ]
13. וכבשה אחת בת שנתה (תמימה) [תמימים]

63 סוורוס היה שמה של שושלת קיסרית ברומא ששלטה בין השנים 193 ל-235 לסה"נ. הקיסר אנטונינוס המתואר בספרות חז"ל כידידו הטוב של רבי יהודה הנשיא הוא ככל הנראה אחד מהקיסרים לבית סוורוס.

64 ראה הערה 61.

65 יוסף בן מתתיהו (מלחמה, ז 150, 162) כותב שטיטוס לקח עמו לרומא עותק של התורה שהיה בבית המקדש.

66 בכתבי יד אחרים של רשימה זו לא מצוין שמדובר בספר תורה שעלה בשבי: "אלין פסוקיא דהו כתיבין בספר אורייתא דאישתכח ברומי והיא גנוזה וסתומא בכנשתא דסירוס [כ"י ששון: דסורוס] בשנוי אותיות ותיבות" (כתב יד פריס 31). [= אלה הפסוקים שהיו כתובים בספר התורה שנמצא ברומי, והיא גנוזה וסתומא בבית הכנסת של סירוס בשנוי אותיות ותיבות]. וראו בהערה הבאה.

67 הרשימה מובאת על פי מאמרו של לוינגר, ש. "ספר תורה שהיה גנוז בבית כנסת סירוס ברומא: יחסו אל מגילות ישעיהו ממדבר יהודה ואל "תורתו של רבי מאיר", בתוך: בית מקרא, כרך טו, חוברת ג (מב) (סיון תש"ל), עמ' 237-263.

14. נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים (אחר) [אשר] תאסף

15. ולא (אביתם) [אביתם] לעלת

16. לא תקח האם על (הבנים) [האבנים]

מלבד השינוי של "טוב מאד" - "טוב מות", שמקביל לשינוי שנמצא בתורתו של רבי מאיר, מעניין לגלות שמופיעים ברשימה פסוקים נוספים שלגביהם נאמר שהיו שונים בתורתו של רבי מאיר ("כתנות עור", "וישימני לאב") אולם טיב השינויים בפסוקים אלה שונה מהמתואר בתורתו של רבי מאיר.

קל לראות כיצד חלק מהשינויים עשויים לנבוע מתקלה של השמטת אות, השמטת מילה, החלפת מילה במילה דומה, והחלפת אותיות דומות.

לוינגר (עמ' 256) מציין שיש דמיון בין השינויים הללו לבין תופעות מוכרות בחלק ממגילות מדבר יהודה (ראו להלן סעיף ו): החלפת ד' ות' בסופי מלה, הוספת א' כאם קריאה (הַפְּנִים - הַאֲפָנִים), שימוש באותיות אמצעיות בסופי מלים (שמ, המ ועוד), צירוף שתי מלים למלה אחת או פירוק מילה לשתיים או שלוש מלים ועוד.

ב.[ג]. שינויים בין נוסח המסורה לנוסח שבספרות חז"ל והראשונים

חילופי נוסח מסוג נוסף הם החילופים שיש בין נוסח המקרא שבידינו לבין נוסח המקרא המשתקף בחז"ל. וכבר כתבו התוס' (שבת נה ע"ב, ד"ה מעבירם כתיב):

הש"ס שלנו חולק על ספרים שלנו שכתוב בהם 'מעבירים'. וכן מצינו בירושלמי (סוטה א, ח יז ע"ב) בשמשון: 'והוא שפט את ישראל ארבעים שנה - מלמד שהיו פלשתים יראים ממנו כ' שנה אחר מותו כמו בחייו', ובכל ספרים שלנו כתיב 'כ' שנה' (שופטים טו, לא).⁶⁸

ובדומה כתבו התוס' גם במסכת נדה (לג ע"א, ד"ה והנשא כתיב):

והנשא כתיב - חסר וי"ו, תימה דבמסורת הוא מלא, מיהו מצינו שהמסורת הוא חולק על הש"ס במסכת שבת (דף נה ע"ב) גבי בני עלי 'מעבירים כתיב', ובמקראות שלנו כתיב 'מעבירים' מלא.

בהערה על דברי התוס' במסכת שבת, מציין רעק"א (בגיליון הש"ס, שם) כעשרים הבדלים שיש בין דברי חז"ל והראשונים לבין נוסח המסורה שבידינו. גם רבי ישעיה פיק ברלין מציין עשרות הבדלים בספרו (הפלאה שבערכין, ערך 'מאה'). אמנם, מרבית השינויים הללו הם

68 לשון הירושלמי (שם): "כתוב אחד אומר 'וישפט את ישראל ארבעים שנה' וכתוב אחר אומר 'והוא שפט את ישראל עשרים שנה' (שופטים טו, כ)? אמר רבי אחא: מלמד שהיו הפלשתים יראים ממנו עשרים שנה לאחר מותו כדרך שהיו יראים ממנו עשרים שנה בחייו". הכתוב הראשון מכוון לפסוק בשופטים (טו, כ) ובו מופיע לפנינו: "וַיִּשְׁפֹּט אֶת יִשְׂרָאֵל בִּימֵי פְלִשְׁתִּים עֶשְׂרִים שָׁנָה".

שינויים של כתיב מלא וחסר, וכבר קבע ר' יוסף (קידושין ל ע"א) שאנחנו איננו בקיאים בחסרות ויתרות, ואף בחלוקת הפסוקים שבתורה איננו בקיאים.

בשולי הדברים אציין שני חילופי נוסח בולטים:

1. רוב כתבי היד גורסים בסוגיית מגילה (ד ע"א): "דכתיב ויחזק אסא את ערי הבצורות אשר ביהודה/ליהודה", בעוד הפסוק העוסק במעשיו של אסא הוא "וַיִּבֶן עָרֵי מְצֻרָה בִּיהוּדָה" (דה"ב יד, ה).⁶⁹

על הפער הזה בין הנוסחאות נשאל אחד הגאונים⁷⁰ והשיב שהוא גורס אחרת, אלא שבעקבות השאלה הוא בדק ומצא שאכן יש מי שגורסים את הפסוק השגוי, וממשיך ואומר: "ואין הפסוק כן, כדרך טעיות הרבה שמצויין בשיטפי דתרביצאי, וכל שכן של אותן גרסאי שבכפרים שלא היו בקיאים במקרא".

אמנם קשה להתעלם מן העובדה שרוב כתבי היד גורסים כך. ואם תלמיד שאינו בקיא גרס כך, כיצד זה לא תיקן אותו מי מהלומדים, עד שהדבר התפשט לרוב כתבי היד. עוד מעניין לציין שהשיבוש בציטוט הזה הוא מורכב למדי והוא צירוף של כמה פסוקים שונים שנאמרו בהקשרים שונים: הביטוי "ויחזק" ("וַיִּחְזַק אֶת הַמְּצֻרוֹת" - דה"ב יא, יא) נאמר על רחבעם. הביטוי: "ערי המצורות אשר ליהודה" (דה"ב יב, ד) - נאמר על הערים שכבש שישק מלך מצרים. הביטוי "בצורות" מופיע בפסוקים אחרים [בדרך כלל בסדר הפוך: "ערי יהודה הבצורות" (בכמה מקומות), אך גם: "בְּכָל הָעָרִים הַבְּצֻרוֹת בִּיהוּדָה" (דה"ב לג, יד) האמור במלך מנשה]. כאמור, הפסוק שנאמר על המלך אסא הוא "וַיִּבֶן עָרֵי מְצֻרָה בִּיהוּדָה" (שמו של המלך אינו מוזכר בפסוק זה אלא ארבעה פסוקים לפניו). כמדומה שדווקא מורכבותו של השיבוש מחזקת את ההשערה שאין לנו פה עניין עם נוסח אחר, אלא הבעת תוכן הפסוק מבלי להתיימר להציע ציטוט ממשי.

2. חילוף נוסף הראוי לציון נוגע לפסוק "וְאַחֲרֵי אֲחִיתָפֶל - יְהוֹדֵד בֶּן בְּנִיָּהוּ" (דה"א כו, לד). הגמ' (ברכות ג ע"ב, וכן סנהדרין טז ע"ב) מצטטת בהיפוך: "ואחרי אחיתפל - בניהו בן יהוידע".⁷¹ בחלק מכתבי היד נמחקה הגירסא הזו ובוצע תיקון המתאים לפסוק, אלא שבהמשך הסוגיא עולה שהגירסא "בניהו בן יהוידע" היא בדווקא, שכן הגמ' ממשיכה ומסבירה שבניהו הוא כנגד הסנהדרין, שנאמר: "וּבְנִיָּהוּ בֶּן יְהוֹדֵד עַל הַכֶּרֶתִי וְהַפְּלִתִי" (דה"א יח, יז),

69 יוצא דופן הוא כתב יד קולומביה המצטט את הפסוק הזה.

70 תשובות גאונים קדמונים, סימן עח, דף כג ע"ב.

71 יצוין אמנם שבשני כתבי יד של דברי הימים מופיע "בניהו בן יהוידע" (על פי Garry Knoppers, The Anchor Bible, Vol. 12A).

הרי שהסוגיא עוסקת בבניהו בן יהוידע ולא ביהוידע בן בניהו שבו עוסק הפסוק כפי שהוא לפנינו.⁷²

ג. חילופי נוסח המשוקעים במסורה

חז"ל מציינים סוגים נוספים של ספקות ושינויים בנוסח:

ג.א. מלים מנוקדות

כידוע יש בתורה מלים שמעליהן יש נקודות. חז"ל מציינים בכמה מקומות מלים מנוקדות, ובדרך כלל מנמקים מדוע המלה או האות המסוימת מנוקדת. יש במקורות חז"ל גם רשימות של מלים מנוקדות. כך לדוגמא מוצאים אנו באבות דרבי נתן רשימה של המלים המנוקדות, ולצד כל מלה הסבר מדוע נקודה מלה זו. בניגוד מסוים להסברים הללו, מופיע בסוף הקטע הסבר כללי ושונה לתופעה. להלן הרשימה בהשמטת ההסברים:

עשרה נקודות בתורה: ישפוט ה' ביני ו'ב'י'נ'יך... א'יה שרה אשתך... ולא ידע ב'ש'כ'ב'ה ו'ב'ק'ו'מ'ה... ויפול על צוארו ו'י'ש'ק'ה'ו... לראות א'ת' צאן אביהם בשכם... כל פקודי הלוים אשר פקד משה ו'א'ה'ר'ן... או בדרך ר'ח'ו'ק'ה'... ו'נ'ש'י'ם עד נופח אשר על מידבא... ועשרון ע'ש'ר'ו'ן... הנסתרות לה' אלהינו ו'ה'נ'ג'ל'ו'ת לנו ולבנינו עד עולם... ולמה נקוד על כל האותיות הללו? אלא כך אמר עזרא: אם יבוא אליהו ויאמר 'למה כתבתה'? אומר אני לו 'כבר נקדתי עליהם', ואם יאמר לי 'יפה כתבתה אותה', הריני מסלק נקודותיהן מעליהן (אדר"נ, נו"ב לו, דף מט ע"א-ע"ב).

ובדומה, בסוף הרשימה באדר"נ נו"א (לד, דף נא ע"א):

אלא כך אמר עזרא: אם יבא אליהו ויאמר לי 'מפני מה כתבת כך'? אומר אני לו 'כבר נקדתי עליהן', ואם יאמר לי 'יפה כתבת' אעבור נקודה מעליהן.

הגישה הזו שונה מהגישה שמסבירה כל פסוק ופסוק.⁷³ לשיטתה, הניקוד הוא דרך לסימון מלים שיש לגביהן ספק, והסופר מהסס אם למוחקן או להשארין. יצוין ששיטת

72 אמנם בפירוש רבינו חננאל (סנהדרין טז, ע"ב): "כדכתיב: ואחרי אחיתופל יהוידע הכהן בן בניהו [...] יהוידע בן בניהו זה סנהדרין, שנאמר: ובניהו בן יהוידע על הכרתי ועל הפלתי." ובדומה לכך בתוס' רי"ד (על אתר), אף שברישא גורס "בניהו בן יהוידע". וראה גם תוס' (שם, ד"ה ואחרי אחיתופל) שכתב שיש לגרוס "יהוידע בן בניהו" כמו בפסוק, והראיה בהמשך מבניהו היא, שכשם שבניהו היה ראש סנהדרין, כך גם אביו היה. אלא שאף אם נקבל את הטענה שניתן להסיק על האב על סמך בנו, העיקר חסר מן הספר.

ציון זו נהגה בתקופה העתיקה בכתבים שונים.⁷⁴ כמו כן מאלף לגלות שבמגילות מדבר יהודה מוצאים לעתים שאכן המלה המנוקדת חסרה או נוספה בין השיטין,⁷⁵ אות לכך שהמסורת על מלים אלה היתה מוטלת בספק.

ג.ב. קרי וכתבי

תופעה דומה לכך היא תופעת ה'קרי וכתבי', היינו של מלים שכתובות באופן אחד אך מבוטאות באופן אחר. מדובר על מאות רבות של מלים.⁷⁶ יש מינים שונים של 'קרי וכתבי': מלים השייכות לתחום של 'תיקוני סופרים' (כמו החלפת המלה 'ובעפולים' במלה 'ובטחורים' וכדומה), חילופים הקשורים לאמות הקריאה ולניקוד (כמו ויישם/ויושם, הוצא/היצא, שפכה/שפכו),⁷⁷ חילופי אותיות דומות (הגבול/הגדול, וארמים/ואדומים, עמיחור/עמיהוד)⁷⁸ הוספה/השמטה של אותיות (לעיר/לעי, חי/חיל, ממערות/ממערכות),⁷⁹ חלוקת מלה לשתיים (מזה/מה-זה, אשדת/אש-דת)⁸⁰ ועוד. הסברים שונים ניתנו לתופעה זו.

73 ואכן במקורות מאוחרים יותר הנוסח הוא: "ויש אומרים: למה נקוד? אלא כך אמר עזרא..." (במדבר רבה, במדבר ג, יג; וראה גם: בתי מדרשות ח"ב, מדרש חמש עשרה נקודות ד"ה י). חלקו הראשון של במדבר רבה הוא מדרש מאוחר, ככל הנראה מהמאה הי"ב (חננאל מאק, 'זמנו, מקומו ותפוצתו של מדרש במדבר רבה', תעודה יא, ת"א: תשנ"ו, עמ' 99).

74 עמנואל טוב, 'ביקורת נוסח המקרא', ירושלים: תשע"ד, עמ' 198.

75 שם, עמ' 50.

76 לפי טוב (עמ' 52) מדובר על בין 848 ל-1566 מקרים של 'קרי וכתבי', תלוי בכתבי היד והדפוסים השונים.

77 במקרה של חילוף ו-י, לעתים הדבר נובע מהדמיון (עד כדי זהות) של אותיות אלה בכתבי היד. יש אין ספור דוגמאות לחילופים ו-י, כמו לדוגמא (כתיב/קרי): עולם/עילם, בכיס/בכוס, וילינו/וילונו, קצוות/קצותיו, קריאי/קרואי, וירש/וירוש, יעוש/יעיש, עשוות/עשויות, אבוגיל/אביגיל, בעוני/בעיני, שנאו/שנאי, לעניים/לענוים, וחכם/יחכם, וקר/יקר ועוד רבות. לעתים נראה שנוסח הכתיב משושב, כך לדוגמא בספר ש"ב (פרק כד) במעשה גורן אַרְנָה נכתב שמו של ארוונה בצורות שלהלן: 'אורנה', 'ארניה', 'אַרְנָה', ואילו הקרי בכל המקרים הוא: 'אַרְנָה'. חילוף מעניין נוסף שנפוץ בכמה מספרי הג'ד: עניים/ענוים. וראו לדוגמא תהלים ט, שם בפס' יג הכתיב הוא 'עניים' והקרי 'ענוים', ואילו בפסוק יט המצב הפוך: הכתיב הוא 'ענוים' והקרי 'עניים'.

78 מילה זו מדגימה שני חילופים נפוצים (ח-ה, ר-ד). דוגמאות נוספות ולא ממצות (כתיב/קרי): ר/ד - גרל/גדל, אעבד/אעבור, השרמות/השדמות; ב/כ - בעלות/כעלות, בחם/כחם, בשמעכם/כשמעכם, בשמע/כשמעו, בשמעך/כשמעך, במלכן/במלבן, יכין/יבין, יבלו/יכלו; ב/מ - בעבר/מעבר, באדם/מאדם; שונות - יד/יד, ויעש/ויעט, וחץ/ועץ, מבחלת/מבהלת, פרק/מק, לבג/לבו ורבים נוספים.

79 דוגמאות נוספות (כתיב/קרי): מפניים/מפנינים, ופני/ופי, ותחפנס/ותחפנס, חחיים/חחים, אחותי/אחיותי, בצענים/בצעננים, אשר/איש ועוד.

80 דוגמאות נוספות (כתיב/קרי): מבן-ימין/מבנימין, כיי-טוב/כטוב, מאשתם/מאש-תם, והנהו/והנה-הוא, חלכאים/חיל-כאים, ישימות/ישי-מות, מנהסעה/מן-הסערה ועוד.

ואצטט את דבריו של הרד"ק בעניין זה:

'כי אם במקום' - 'אם' כתיב ולא קרי [...] והמלות האלה, הכתובין ולא קריין, או קריין ולא כתיבין, וכן כתוב וקרי, נראה כי בגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה ליושנה מצאו מחלוקת בספרים הנמצאים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם, ובמקום שלא השיגה דעתם על הבירור, כתבו האחד ולא נקדו⁸¹ או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים או כתבו אחד מבחוץ ואחד מבפנים (רד"ק, שמואל ב, טו, כא. ובדומה כתב גם בהקדמתו).

ובדומה כתב המאירי:

וקריין ולא כתבן וכתבן ולא קריין לא מפי סופרים יצא הדבר אלא מצד ספיקות חסרונות או יתורים שנמצאו בימי עזרא ופקפקו בהם ורצו לרמוז עליהם (בית הבחירה, נדרים לו ע"ב).

כפי שהדגמתי בהערות 77-78, חלק לא מבוטל של חילופי ה'קרי' ו'כתיב' שייכים למשפחה של החילופים המוכרים מאד של ו-י, ב-כ ואותיות נוספות הדומות מבחינה גראפית או פונטית, דבר המלמד על כך שחלק מהחילופים הללו נובעים מהתקלות הנפוצות בהעתקה. חלק אחר מקורו כנראה בהבדלים לשוניים בין אזורים גיאוגרפיים שונים או תקופות שונות,⁸² וכן בהבדלים הקשורים לאופן השימוש באימות הקריאה.⁸³

ד. חילופים במקורות מקבילים

במקרים לא מעטים נתקיים אנו ב'מחלוקת' בין מקורות מקראיים בנוגע למלים מסוימות, בפרט כשהדבר נוגע לשמות של אנשים, עמים או מקומות. להלן אדגים כמה מהשינויים שיש בין מקורות מקבילים. נקל לראות שמדובר בדיוק באותו סוג של שינוי שנפוץ בדוגמאות של ה'קרי' ו'כתיב', היינו: חילופים הנובעים בעיקר מדמיון גראפי או פונטי של אותיות. עובדה זו מלמדת שבחלק מן המקרים מקור

81 נראה לי שהרד"ק מתכוון לנקודות שנכתבו מעל מלים שמוטלות בספק, וכי יש לגרוס: "כתבו האחד ונקדו". סימני הנקוד הנהוגים כיום הומצאו כאלף שנה אחרי אנשי כנסת הגדולה, ובלאו הכי כתבי הקודש אינם מנוקדים.

82 לדוגמא: "וַיֹּאמְרוּ לְיִצְחָק מְלוֹכָה/מְלִיכָה עָלֵינוּ" (שופטים ט, ח), "לְכִי אִתָּךְ מְלוֹכִי/מְלִיכִי עָלֵינוּ" (שם, שם יב); "וַיִּשְׁכַּבְתִּי/וֹשְׁכַבְתִּי בְּאֶרֶץ עוֹץ" (איכה ד, כא); "וַיִּרְדְּתִי/וִירְדְּתִי הַגֵּרָן אֶל תְּנֻדְעִי לְאִישׁ... וְגִלְתִּי מִרְגְּלָתִי וְשָׁכַבְתִּי/וֹשְׁכַבְתִּי" (רות ג, ג-ד), חילופים המשקפים ככל הנראה דיאלקטים שונים.

83 כגון הדוגמאות הללו מהתורה: שפכה/שפכו, והיה/והיו, יקרחה/יקרחו; שילה/שילו, עירה/עירו, סותה/סותו, בעירה/בעירו. השימוש באות ה' כאם קריאה לתנועה o נשמרה עד ימינו בכמה מלים, ולדוגמא: פה, כה, פרעה, שלמה.

ה'מחלוקות' הללו היא בקריאה או כתיבה שגויה של אחד מהמקורות. אפתח בהדגמת חילופים הקשורים לאותיות ד-ר, אותיות שקשה עד בלתי אפשרי להבדיל ביניהן בכתבי יד מסוימים (המחשה לקושי, בתמונות 1-2 בנספח א):

ד[א]. חילופי ד-ר

ובְּנֵי גִמְרָא אֲשֶׁכְּנֹז וְדִיפֶת וְתוֹגְרָמָה (דהי"א א, ו)	ובְּנֵי גִמְרָא אֲשֶׁכְּנֹז וְרִיפֶת וְתוֹגְרָמָה (בראשית י, ג)
ובְּנֵי יוֹן אֱלִישָׁה וְתַרְשִׁישָׁה כְּתִים וְדִדְנִים (דהי"א א, ז)	ובְּנֵי יוֹן אֱלִישָׁה וְתַרְשִׁישָׁה כְּתִים וְדִדְנִים (בראשית י, ד)
וַיִּמָּת בַּעַל חֲנָן וַיִּמְלֹךְ תַּחֲתָיו הָדָד וְשֵׁם עִירוֹ פָּעִי... וַיִּמָּת הָדָד (דהי"א א, נ-נא)	וַיִּמָּת בַּעַל חֲנָן בֶּן עֶכְבֹּר וַיִּמְלֹךְ תַּחֲתָיו הָדָד וְשֵׁם עִירוֹ פָּעִי (בראשית לו, לט)
וַיִּמָּת גָּד וַנְּשֵׂא לְבָנֵי גָד אֱלִיסָף בֶּן רְעֻאֵל (במדבר ב, יד)	לְגָד אֱלִיסָף בֶּן רְעֻאֵל (במדבר א, יד)
וַנְּטִיתִי אֶת יָדֵי עֲלֵיהֶם וַנִּתְּתִי אֶת הָאָרֶץ שְׁמָמָה וּמִשְׁמָה מִמֶּדְבָּר דְּבָלְתָה ⁸⁴ בְּכָל מוֹשְׁבוֹתֵיהֶם (יחזקאל ו, יד)	וַיִּתְּשֻׁוּ אֶת הַמֶּלֶךְ וַיַּעֲלוּ אֹתוֹ אֶל מֶלֶךְ בָּבֶל רְבִלְתָה וַיִּדְּבְרוּ אֹתוֹ מִשְׁפָּט (מל"ב כה, ו)
הַהֲרֹרִי... הַגְּדִי... הַגְּרִי (דהי"א יא, כז-לח)	הַחֲרֹדִי... הַדִּי... הַגְּדִי (ש"ב כג, כה-לו)
וַיִּרְכַּב עַל כְּרוֹב וַיַּעַף וַיָּדָא עַל כְּנָפֵי רוּחַ (תהלים יח, יא)	וַיִּרְכַּב עַל כְּרוֹב וַיַּעַף וַיָּרָא ⁸⁵ עַל כְּנָפֵי רוּחַ (ש"ב כב, יא)
וְאֲשַׁחֲקֶם כַּעֲפָר עַל פְּנֵי רוּחַ כְּטִיט חוּצוֹת אֲרִיקָם (תהלים יח, מג)	וְאֲשַׁחֲקֶם כַּעֲפָר אֲרֶץ כְּטִיט חוּצוֹת אֲדָקָם אֲרִקָּעָם (ש"ב כב, מג)
וַהֲעִבְדֵתִיהָ אֶת אִיכָּה בְּאָרֶץ אֲשֶׁר לֹא יָדַעְתָּ כִּי אֵשׁ קָדְחָהּ בְּאֵפִי עֲלֵיכֶם תוֹקֵד (ירמיה יז, ד)	וַהֲעִבְרֵתִי אֶת אִיכָּה בְּאָרֶץ לֹא יָדַעְתָּ כִּי אֵשׁ קָדְחָהּ בְּאֵפִי עֲלֵיכֶם תוֹקֵד (ירמיה טו, יד)

ד[ב]. חילופים נוספים

בְּנֵי שְׁמַעוֹן לְמִשְׁפַּחְתָּם לְנִמְוָאֵל מִשְׁפַּחַת הַנְּמֻוָּאֵלִי לְיִמִּין מִשְׁפַּחַת הַיִּמִּינִי לִיכִין מִשְׁפַּחַת הַיִּכִּינִי. לְזֹרַח מִשְׁפַּחַת הַזֹּרְחִי לְשָׁאוּל מִשְׁפַּחַת הַשְּׁאוּלִי (במדבר כו, יב-יג)	ובְּנֵי שְׁמַעוֹן יִמְוָאֵל וְיִמִּין וְאַהֲד וְיִכִּין וְצַחֲר וְשָׁאוּל (בראשית מו, י; שמות ו, טו)
בְּנֵי שְׁמַעוֹן נְמֻוָּאֵל וְיִמִּין יִרִיב זֶרַח שָׁאוּל (דהי"א ד, כד)	

⁸⁴ "ממדבר דבלתה - בדל"ת, כמו רבלתה ברי"ש. וכן דעואל - רעואל" (רד"ק, על אתר).

⁸⁵ דוגמא זו ושתי הדוגמאות שלהלן יוצאות דופן בכך שהן מתייחסות לפעלים ולא לשמות.

וַיֵּשֶׁת חֶשֶׁךְ סְבִיבֹתָיו סְכוּת חֲשֶׁרֶת מִים עָבִי שְׁחָקִים (ש"ב כב, יב)	יֵשֶׁת חֶשֶׁךְ סְתָרוֹ סְבִיבוֹתָיו סְכָתוֹ חֲשֶׁכֶת מִים עָבִי שְׁחָקִים (תהלים יב, יב)
וַיִּקַּח עָכֹן בֶּן כְּרָמִי בֶן זַבְדִּי בֶן זֶרַח לְמֹטָה יְהוּדָה (יהושע ז, א)	וּבְנֵי זֶרַח זַמְרִי וְאִיתָן וְהִימָן וְכָלכָל וְדָרַע כָּלָם חֲמֹשָׁה (דה"א ב, ו). (ובת' השבעים ליהושע: זברי). [חילופי ב-מ, ד-ר]
יִשׁוּעַ נַחֲמִיָּה שְׂרִיָּה ⁸⁶ רַעְלִיָּה מְרֹדְכִי בִלְשָׁן מִסְפָּר בְּגוֹי רְחוּם בַּעֲנָה (עזרא ב, ב)	יִשׁוּעַ נַחֲמִיָּה עֲזַרְיָה רַעֲמִיָּה נַחֲמָנִי מְרֹדְכִי בִלְשָׁן מִסְפָּרָת בְּגוֹי נְחוּם בַּעֲנָה (נחמיה ז, ו) [חילופי ש- עז, ל-מ, ר-נ]
וּמִתְנִיָּה בֶן מִיכָה בֶן זַבְדִּי בֶן אֶסָף רֹאשׁ הַתְּחָלָה יְהוּדָה לַתְּפִלָּה וּבִקְבָקְיָה מִשְׁנֶה מֵאֲחֵיו וְעִבְדָּא בֶּן שִׁמוּעַ בֶּן גָּלָל בֶּן יְדוּתָן (נחמיה יא, יז)	וּבִקְבָקָר חֲרָשׁ וְגָלָל וּמִתְנִיָּה בֶן מִיכָא בֶן זַבְרִי בֶן אֶסָף וְעִבְדִּיָּה בֶן שְׁמַעְיָה בֶן גָּלָל בֶּן יְדוּתָן (דה"א ט, טו-טז) [חילופי ה-ר, ב-כ, ד-ר]
וּבְנֵי מִיכָה פִּיתוֹן וְמֶלֶךְ וְתֹאֲרַע וְאֶחָז. וְאֶחָז הוֹלִיד אֶת יְהוֹעָדָה וְיְהוֹעָדָה הוֹלִיד אֶת עֲלָמָת (דה"א ח, לה-לו)	וּבְנֵי מִיכָה פִּיתוֹן וְמֶלֶךְ וְתֹחֲרַע. וְאֶחָז הוֹלִיד אֶת יַעֲרָה וְיַעֲרָה הוֹלִיד אֶת עֲלָמָת (דה"א ט, מא-מב) [חילופי א-ח, ד-ר]

יצוין שמלבד חילופי האותיות הדומות בכתב שלנו, עשויים אנו להיתקל גם בחילופי אותיות שאמנם אינן דומות כלל בכתב שלנו היום (הכתב המרובע/יהודי/אשורי), אבל הן כן דומות בכתב העברי העתיק. דוגמאות לחילופי אותיות מהסוג הזה הבאתי בסוף מאמרי 'הכתב העברי והכתב היהודי'.

ד[ג]. השמטה של אות או מלה

וּבְנֵי יִשְׁשָׁכָר תּוֹלַע וּפְנֹה וַיּוֹב וְשִׁמְרֹן (בראשית מו, יג)	בְּנֵי יִשְׁשָׁכָר לְמִשְׁפַּחְתָּם תּוֹלַע מִשְׁפַּחַת הַתּוֹלָעִי לְפָנָה מִשְׁפַּחַת הַפּוֹנִי. לְיִשׁוּב מִשְׁפַּחַת הַיִּשְׁבִּי לְשִׁמְרֹן מִשְׁפַּחַת הַשְּׁמֹרְנִי (במדבר כו, כג-כד) וּלְבְנֵי יִשְׁשָׁכָר תּוֹלַע וּפּוֹאֵה יִשׁוּב וְשִׁמְרֹן אֲרִבְעָה (דה"א ז, א)
וּבְנֵי אֲשֵׁר יִמְנָה וְיִשְׁשׁוּהָ וְיִשְׁוִי וּבְרִיעָה (בראשית מו, יז)	בְּנֵי אֲשֵׁר לְמִשְׁפַּחְתָּם לְיִמְנָה מִשְׁפַּחַת הַיִּמְנָה לְיִשְׁוִי מִשְׁפַּחַת הַיִּשְׁוִי לְבְרִיעָה מִשְׁפַּחַת הַבְּרִיעִי (במדבר כו, מד)

דוגמא אפשרית של השמטה-מחמת-הדומות בספר מלכים:⁸⁷

מִן הַיּוֹם אֲשֶׁר הוּצְאָתִי אֶת עַמִּי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם	מִן הַיּוֹם אֲשֶׁר הוּצְאָתִי אֶת יִשְׂרָאֵל
--	--

⁸⁶ דוגמא שבה האות 'ש' נתפסה כשתי האותיות 'עז' (או להיפך).

⁸⁷ הדוגמא על פי טוב (ראה הערה 74), עמ' 218. טוב מציין (שם) שהנוסח הארוך השתמר חלקית בתרגום השבעים ובקטע ממגילות מדבר יהודה (Q544).

מִמְצָרִים לֹא בָחַרְתִּי בְּעִיר מְכָל שְׁבָטֵי יִשְׂרָאֵל לְבָנוֹת בֵּית לְהִיּוֹת שְׁמִי שָׁם	לֹא בָחַרְתִּי בְּעִיר מְכָל שְׁבָטֵי יִשְׂרָאֵל לְבָנוֹת בֵּית לְהִיּוֹת שְׁמִי שָׁם
וְלֹא בָחַרְתִּי בְּאִישׁ לְהִיּוֹת נָגִיד עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל. וְאַבְחָר בִּירוּשָׁלַם לְהִיּוֹת שְׁמִי שָׁם	וְלֹא בָחַרְתִּי בְּאִישׁ לְהִיּוֹת נָגִיד עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל. וְאַבְחָר בִּירוּשָׁלַם לְהִיּוֹת שְׁמִי שָׁם
וְאַבְחָר בְּדוֹד לְהִיּוֹת עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל (מל"א ח, טז)	וְאַבְחָר בְּדוֹד לְהִיּוֹת עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל (דהי"ב ו, ה-ו)

ניתן לשער שסופר ספר מלכים דילג בטעות מ"להיות שמי שם" הראשון לשני. וכך כתב הרד"ק בנוגע לחילופי אותיות:

'ורודנים' - כתוב ברי"ש ראשונה, ובספר בראשית כתוב בשני דלתין 'ודדנים', ולפי שהדל"ת והרי"ש קרובים בכתבן והרואים בספרי היחסים הנכתבים בימים הקדמונים יש שהיו קוראים בדל"ת ויש שהיו קוראים ברי"ש, ונשארו השמות לפני בני אדם בדל"ת וברי"ש, לפיכך נכתב בספר בראשית באחת מהקריאות ונכתב בספר הזה באחרת להודיע כי הכל שם אחד, ואם זה קורא בדל"ת וזה קורא ברי"ש. וכן 'רבלתה' ברי"ש ו'דבלתה' בדל"ת, וכן 'רעואל' ברי"ש ו'דעואל' בדל"ת. וכן תשתנה הקריאה בוי"ו וביו"ד לפי שהם קרובים בכתבתן וכן תשתנה בנחות האל"ף ובה"א בתכלית המלה, כמו בסבתא וסבתכא כי האל"ף והה"א אחיות אותיות הנשימה ומי שירצה לכתוב אל"ף יכתוב, ולכתוב ה"א יכתוב. וזה השימוש באותיות אהו"י הוא ג"כ בפעלים ובשמות ובמלים כמו שבארנו בחלק הדקדוק אשר חברנו באר היטב, ואף על פי שיש בשינוי אותיות השמות האלה דרשות לא ראיתי לכתבם למען לא תאריך המלאכה עלי, והעיקר הוא מה שפירשתי (רד"ק, דבהי"א א, ז).

ד[ה]. הדגמה של שינויי נוסח רבים בשמות

ריכוז מאלף של שינויי נוסח רבים, ניתן לראות ברשימת גיבורי דויד, המופיעה הן בספר שמואל והן בספר דברי הימים. ההבדלים בין הרשימות מדגימים סוגים שונים של תקלות אפשריות. הנוסח שלהלן הוא הנוסח שבספר שמואל (ש"ב כג, כה-לו), כשמשולבים בתוכו שינויי הנוסח מספר דברי הימים (דהי"א יא, כז-לח) בסוגריים רבועים. ולדוגמא, במשפט: חָלַץ הַפְּלִטִי [הַפְּלוֹנִי], הכוונה היא שבספר שמואל כתוב "חלץ הפלטי", ובספר דברי הימים: "חלץ הפלוני". הרשימה שלהלן היא חלקית.

גיבורי דויד - ספר שמואל לעומת ספר דברי הימים:

- א. שָׁמָּה [שְׁמוֹת] הַחֲרָדִי [הַחֲרוּרִי]
- ב. אֱלִיקָא הַחֲרָדִי [חֲסֹר]
- ג. חָלַץ הַפְּלִטִי [הַפְּלוֹנִי]
- ד. מִבְּנֵי [סִבְכֵי] הַחֲשָׁתִי

- ה. צִלְמוֹן [עִילִי] הָאֲחֵחִי
ו. חֶלֶב [חֶלֶד] בֶּן בַּעֲנָה הַנְּטָפְתִּי
ז. הָדִי [חֹרִי] מִנְחָלִי גָעַשׁ
ח. אָבִי עֶלְבֹן [אָבִיאל] הָעֶרְבָתִי
ט. עֲזָמֹת הַבְּרָחִמִי [הַבְּחֹרֹמִי]
י. בְּנֵי יֶשֶׁן [הָשֵׁם הַגִּזְוִנִי] יְהוֹנָתָן
יא. שָׁמָּה [בֶּן שָׁגָה] הַהֲרָרִי
יב. אֲחִיאֵם בֶּן שָׁרָר [שָׁכָר] הָאֲרָרִי [הַהֲרָרִי]
יג. אֶלִּיפֶלֶט [אֶלִּיפָל] בֶּן אַחֲסָבִי [אֹר חָפָר] בֶּן הַמַּעֲכָתִי [הַמַּכְרָתִי]
יד. אֶלִּיעֶם בֶּן [חֹסֶר] אֲחִיתָפֶל [אֲחִיָּה] הַגִּלְגִּי [הַפִּלְגִּי]
טו. פַּעֲרִי [נַעֲרִי] הָאֲרָבִי [בֶּן אֲזָבִי]
טז. יָגָל [יֹאֵל] בֶּן [אֲחִי] נָתָן
יז. מִצְבָּה [מִבְּחָר] בְּנֵי [בֶּן] הַגִּדִי [הַגִּרִי]

קל לעמוד על מקור התקלה ברוב השינויים הללו: אותיות שנראות או שנשמעות דומה זו לזו.

מקרה מורכב ומעניין של שינויי נוסח מופיע פסוקים אחדים לפני רשימת הגיבורים הזו, בתיאור ראש הגיבורים אשר לדוד:

שמואל ב פרק כג, ח	דברי הימים א פרק יא, יא
אֵלֶּה שְׁמוֹת הַגִּבּוֹרִים אֲשֶׁר לְדָוִד <u>יֹשֵׁב בַּשֶּׁבֶת תַּחֲכֻמוֹנִי רֹאשׁ הַשְּׁלִישִׁי הוּא</u> <u>עֲדִינוּ הָעֲצָנִי עַל</u> <u>שְׁמֹנֶה מֵאוֹת חָלָל בַּפֶּעַם אֶחָת.</u>	וְאֵלֶּה מְסַפֵּר הַגִּבּוֹרִים אֲשֶׁר לְדָוִד <u>יֹשֵׁב עַם בֶּן חֲכֻמוֹנִי רֹאשׁ הַשְּׁלִישִׁים הוּא</u> <u>עוֹרֵר אֶת חֲנִיתוֹ עַל</u> <u>שְׁלֹשׁ מֵאוֹת חָלָל בַּפֶּעַם אֶחָת.</u>

'יושב בשבת תחכמוני' עשוי להיות תוארו של הגיבור (ששמו הוא עדינו העצני), אולם הביטוי המקביל: 'ישוב עם בן חכמוני', שהוא בוודאי שם פרטי, רומז על כך שאף 'ישוב בשבת תחכמוני' אינו תואר אלא שמו של הגיבור.⁸⁸ ואכן בתרגום השבעים⁸⁹ ראו ב'ישוב

88 הדבר מעורר כמובן קושי בנוגע ל'עדינו העצני', שהוא לכאורה שמו של הגיבור ולא 'יושב בשבת'. יש שפתרו בעיה זו בכך שראו ב'עדינו העצני' שם נוסף של הגיבור, ויש שהצביעו על כך שבפסוק זה חסר ביטוי שיקביל ל'עורר את חניתו' שבדברי הימים, והמופיע גם בהמשך (בשני הספרים) בקשר לאבישי בן צרויה (כך בש"ב כג, יח: "וְאֲבִישִׁי אֲחִי יוֹאָב בֶּן צִרוּיָהּ הוּא רֹאשׁ הַשְּׁלִשָּׁה וְהוּא עוֹרֵר אֶת חֲנִיתוֹ עַל שְׁלֹשׁ מֵאוֹת חָלָל וְלוֹ שֵׁם בְּשִׁלְשָׁה"), ובהתאם לכך העלו את ההשערה ש'עדינו העצני' הוא שיבוש של 'עורר את חניתו/מעצדו' וכדומה. ראו אנצ' מקראית ו, ערך 'עדינו העצני', עמ' 92.

89 על תרגום השבעים ותורתו לעניינו ראו בסעיף הבא.

בשבת' שם פרטי, כשעדי הנוסח השונים מתרגמים Iεβοσθε/Iεβοσθαί (כנראה שיבוש השם 'ישבושת') וכן Iεσβααλ (ישבעל).⁹⁰ שם זה שקול לשם 'אשבעל',⁹¹ שהוא שמו של אחד מבני שאול (דה"א ח, לג; ט, ט), ושנקרא בספר שמואל 'איש-בושת',⁹² (ש"ב ב, ח ועוד הרבה בפרקים ב-ד), כדרכו של ספר שמואל לשנות את הביטוי האלילי 'בעל' ל'בשת'. לפי זה יש ששיערו ששמו המקורי של הגיבור היה 'ישבעל', שם זה שונה בספר שמואל ל'ישבושת', כדרכו, ואחר השתבש שמו ל'ישבבשבת', בעוד שבדברי הימים הפך 'ישבעל' ל'ישבעם'.⁹³ כפי שראינו, כשמשווים את נוסח גיבורי דויד בספר שמואל לנוסח בספר דברי הימים, רואים בעליל שברשימות אלה נפלו שיבושי העתקה מופלגים, כך שאין כל תימה בדבר אם 'ישבשת' הפך ל'ישבבשבת'.

עד כה עסקנו בעדויות העולות מספרי המקרא עצמם, ממנגנון הקרי והכתיב והניקוד, ומהעדויות בספרות חז"ל ובספרות הרבנית. הממצאים מצביעים בעיקר על תקלות בפענוח אותיות דומות (ו-י, ד-ר, ב-כ וכדומה), או שיטות כתיבה והגייה שונות. לרשותנו מקורות קדומים נוספים, למעשה המקורות הקדומים ביותר שבידינו, אשר מצביעים גם הם על אותן תופעות בדיוק, לצד תופעות מורכבות יותר. כוונתי היא לתרגום השבעים ולמגילות מדבר יהודה (שכבר עלה זכרם לעיל). אציג את שני המקורות החשובים הללו, ואחרי כן מעט מן הממצאים העולים מהם.

ה. תרגום השבעים

ה[א]. אודות תרגום השבעים

המקור הקדום ביותר שיכול לשפוך אור על נוסח המקרא הוא תרגום התורה ליוונית שמכונה 'תרגום השבעים'.⁹⁴ תרגום זה חובר לפי המסורת על ידי שבעים ושנים זקנים בעבור המלך תלמי השני ששלט במצרים במאה השלישית לפני הספירה. חז"ל הכירו במעמד המיוחד של תרגום התורה ליוונית, וקבעו במשנה:

90 לפי העיבוד של לוקיאנוס, עיבוד של תרגום השבעים המשמר לעתים גרסאות עבריות עתיקות. (טוב, עמ' 140-141).

91 משמעות השם הוא: 'הבעל ישנו'. בארמית מוצאים אנו את השם המקביל 'אתבעל', כשמו של מלך צור.

92 וראו לדוגמא רד"ק (דה"א ח, לג): "... ואשבעל הוא איש בושת בן שאול, ו'בעל' ו'בשת' אחד כי ה'בעל' נקרא 'בשת' [...] וכן גדעון נקרא 'ירובעל' ונקרא 'ירובשת' [...] וכן בן יהונתן, בשמואל זוכר אותו מ'פיבשת' והנה (דה"א ח, לד) 'מריב בעל', הנה 'בעל' במקום 'בשת', ו'מריב' במקום 'מפי' כי קרובים הם..."

93 ראו ע"ז: אנצ' מקראית ג, ערך 'ישבעם', עמ' 892; Garry Knoppers, The Anchor Bible, Vol. 12.

94 בלטינית: Septuaginta או LXX (= שבעים).

אין בין ספרים [= ספרי תורה] לתפילין ומזוזות אלא שהספרים נכתבין בכל לשון, ותפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית. רבן שמעון בן גמליאל אומר אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא יונית (מגילה א, ח).

הגמ' פוסקת כדברי רשב"ג ומסבירה את טעמו:

אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: הלכה כרבן שמעון בן גמליאל. ואמר רבי יוחנן: מאי טעמא דרבן שמעון בן גמליאל? אמר קרא: "יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם" - דבריו של יפת יהיו באהלי שם [...] אמר רבי חייא בר אבא: היינו טעמא דכתיב "יפת אלהים ליפת" - יפיתו של יפת [רש"י: הוא לשון יון] יהא באהלי שם (מגילה ט, ע"ב).

חז"ל הכירו בכך שבתרגום השבעים משתקף לעתים נוסח השונה מהנוסח העברי, והסבירו זאת בכך שהשבעים שינו כמה פסוקים מטעמים שונים. וכך אומרת הברייטא בבבלי:

דתניא: מעשה בתלמי המלך שכינס שבעים ושנים זקנים, והכניסן בשבעים ושנים בתים, ולא גילה להם על מה כינסן. ונכנס אצל כל אחד ואחד ואמר להם: כתבו לי תורת משה רבכם. נתן הקדוש ברוך הוא בלב כל אחד ואחד עצה והסכימו כולן לדעת אחת. וכתבו לו 'אלהים ברא בראשית', 'אעשה אדם בצלם ובדמות', 'ויכל ביום הששי', 'וישבות ביום השביעי', 'זכר ונקבה בראו', ולא כתבו 'בראם', 'הבה ארדה ואבלה שם שפתם', 'ותצחק שרה בקרוביה', 'כי באפם הרגו שור וברצונם עקרו אבוס', 'ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על נושא בני אדם', 'ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים ובשאר ארצות ארבע מאות שנה', 'וישלח את זאטוטי בני ישראל',⁹⁵ 'ואל זאטוטי בני ישראל לא שלח ידו', 'לא חמד אחד מהם נשאתי', 'אשר חלק ה' אליך אתם להאיר לכל העמים', 'וילך ויעבוד אלהים אחרים אשר לא צויתי לעובדם', וכתבו לו 'את צעירת הרגלים', ולא כתבו לו 'ואת הארנבת', מפני שאשתו של תלמי 'ארנבת' שמה,⁹⁶ שלא יאמר: שחקו בי היהודים והטילו שם אשתי בתורה (מגילה ט, ע"א-ע"ב).

95 כזכור, הנוסח 'זאטוטי' (או 'זעטוטי') צוין כנוסח שהופיע באחד מספרי התורה שנמצאו בעזרה, לעיל סעיף ב.

96 בית תלמי נקראו גם על שם מייסד השושלת לאגוס (Λάγος), אשר שמו דומה מאד למלה 'ארנבת' ביוונית (λαγώς). על פי פיש, עמ' 152.

דבר השינויים שהחדירו השבעים לנוסח מובא במקורות נוספים בחז"ל.⁹⁷ המקור הקדום למסורת זו הוא חיבור מהמאה השנייה לפני הספירה המכונה 'איגרת אריסטיאס'. במרוצת המאה השנייה לפני הספירה תורגמו גם יתר כתבי הקודש ליוונית, וגם הם נקראים בשם 'תרגום השבעים'.

עם הזמן הוכנו תרגומים נוספים ליוונית. אחד המפורסמים שבהם הוא תרגומו של עקילס הגר, שתרגם את התורה בסביבות שנת 125 לספירה, ואשר התנאים רבי אליעזר ורבי יהושע גמרו את ההלל על תרגומו:

בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להיתרגם כל צורכה אלא יוונית. בורגני אחד בידא להם ארמית מתוך יוונית. רבי ירמיה בשם רבי חייא בר בא: תירגם עקילס הגר התורה לפני רבי אליעזר ולפני רבי יהושע וקילסו אותו ואמרו לו: 'פיפית מבני אדם' (ירושלמי, מגילה א, ט [עא ע"ג]).

למרבה הצער מתרגומו של עקילס נשמרו רק שרידים. אמנם תרגום השבעים שרד בכמה כתבי יד, והוא פורש בפנינו את הפרשנות היהודית הקדומה והשלמה ביותר לכתבי הקודש, מאות שנים לפני ספרות חז"ל.

למרות שמדובר בתרגום ליוונית, ניתן לעתים לעמוד על נוסח המקור שעמד בפני המתרגמים, שפעלו כאמור במאה השלישית לפני הספירה, ועל האופן שבו הם ניקדו ופיסקו את הפסוקים שבפניהם. הדבר שופך אור על תופעות שלא היינו יודעים עליהן אלמלא כן. בסעיפים שלהלן אציג כמה מן הממצאים העולים מתרגום השבעים.

ה[ב]. חילופי אותיות

גם כאן מוצאים אנו את הדי חילופי הנוסח מסוג האותיות הדומות, ובראש ובראשונה חילופי ד-ר, כמו בדוגמאות שלהלן (המלה הראשונה משקפת את נוסח המסורה, והשניה את נוסח השבעים):⁹⁸ עירד/עידד, דודנים/רודיים, רסן/דסן, תדעל/תרעל,

97 ולדוגמא: אדר"נ נו"ב, לז, ד"ה חמשה זקנים, דף מז ע"ב (לפי נוסח זה מדובר בחמשה זקנים ובעשרה שינויים); מסכת סופרים א, ז (שם חיברו את שתי המסורות וסיפרו על תרגום התורה על ידי חמשה זקנים, וגם על תרגום התורה על ידי שבעים ושנים זקנים, שהכניסו שלושה עשר שינויים); מסכת ספר תורה א, ו (שבעים זקנים, שלושה עשר שינויים); ירושלמי מגילה א, ט (עא ע"ד) (שלושה עשר שינויים שינו חכמים). במקורות אחרים מונים שינויים מסוימים ששינו חכמים לתלמי, כגון: מכילתא דר"י, בא, מסכתא דפסחא, יד (עמ' 50); בראשית רבה ח, כז (עמ' 64); י, ב (עמ' 85); לח, ז (עמ' 359); מח, יב (עמ' 494), צח, ו (עמ' 1256); ויקרא רבה, שמיני, יג, ה (עמ' רצ) ובעוד מקורות.

98 כל הדוגמאות הללו הן מספר בראשית, ועל פי משה צפור, 'תרגום השבעים לספר בראשית', רמת גן: תשס"ו.

בדד/ברד, הדר/הדד, שדה העמלקי/שרי העמלקי.⁹⁹ אך יש גם שינויים נוספים כמו מתושאל/מתושלח, נמרוד/נברוד ועוד.

ה[ג]. ניקוד שונה

כמה דוגמאות לניקוד שונה שמשתקף בתרגום השבעים:¹⁰⁰

נוסח המסורה	הנוסח המשתקף בתרגום השבעים
וַיִּקְחוּ אֶת כָּל רֶכֶשׁ סֶדֶם וְעַמֶּרְהָ (בראשית יד, יא)	רֶכֶשׁ ¹⁰¹
וַיִּמְצָא בְּשָׁנָה הַהִוא מֶאֱהָ שְׁעָרִים (שם, כו, יב)	שְׁעוֹרִים
דָּבָר שֶׁלַח ה' בְּיַעֲקֹב (ישעיה ט, ז)	דָּבָר
וַחֲפָרָה הַלְבָּנָה וּבּוֹשָׁה הַחֲמָה (ישעיה כד, כג)	וַחֲפָרָה הַלְבָּנָה וּבּוֹשָׁה הַחֲמָה
אֲמָרִים אָמֹר לְמִנְאֲצֵי דָבָר ה' (ירמיה כג, יז)	לְמִנְאֲצֵי דָבָר ה'

ה[ד]. חלוקה שונה למלים

תרגום השבעים חושף בפנינו תופעה נוספת ומרתקת הקשורה לתולדות הנוסח. על מנת לעמוד על תופעה זו, אקדים ואומר שהכתיבה העתיקה היתה שונה מהכתיבה שלנו כיום בכמה היבטים:

- א. לעתים לא היתה הפרדה בין המלים.
- ב. לא היה שימוש באותיות סופיות.¹⁰²
- ג. לא היה כמעט שימוש באמות קריאה.

כתוצאה מכך, ניתן היה לפענח פסוקים מסוימים בדרכים שונות.

99 וכך גם בפשיטתא (ראו אודותיה בהערה 104). גם את הביטוי "לשדי הערים" (נחמיה יב, מד) קראו השבעים והפשיטתא "לשרי הערים" (ע"פ צפור, עמ' 198).

100 שתי הדוגמאות הראשונות ע"פ צפור, עמ' 199 ועמ' 315 בהתאמה. שלוש הדוגמאות הנוספות ע"פ טוב, עמ' 39.

101 במובן של סוסים. השווה: "וְהַשְּׁעָרִים וְהַתְּבֹן לְסוּסִים וְלָרֶכֶשׁ" (מל"א ה, ח), "רְתֵם הַמֶּרְכָּבָה לָרֶכֶשׁ" (מִיכָה א, יג).

102 בכתב העברי העתיק לא היו בכלל אותיות "סופיות" (מנצפ"ך). אלו התפתחו מאוחר יותר מהכתב הארמי. על הכתב העברי העתיק ראה במאמרי ['כתב עברי וכתב יהודי'](#).

דוגמא לתופעות אלה ניתן לראות במכתב שלהלן שנמצא במצד חשביהו. מכתב זה, ככל הנראה מימי יאשיהו מלך יהודה, נכתב בכתב העברי העתיק בכתיב חסר, ללא אותיות סופיות וברובו ללא הפרדה בין המלים (ראו תמונה 3 בנספח א).

אציג שלוש דוגמאות של פסוקים שפוענחו בצורות שונות בגלל חלוקה שונה למלים:

א. מאשר שמנה לחמו

בברכת יעקב לבניו כתוב על פי המסורה: "גִּדְּדוּד יִגְדְּדוּ וְהוּא יִגְדְּ עֶקֶב. מֵאֲשֶׁר שְׁמִנָּה לְחֶמּוֹ וְהוּא יִתֵּן מִעֲדָנֵי מֶלֶךְ" (בראשית מט, יט-כ).

נוסח הפסוק קשה: מהקריאה עולה לכאורה שהכתוב מתייחס ללחמו של גד, וקובע שלחמו של גד שמנה יותר מלחמו של אשר, ואילו מקומו של אשר נפקד מברכות יעקב.¹⁰³ אם כוונת הפסוק היא לברך את אשר, היינו מצפים לקרוא: 'אשר - שמנה לחמו', כשם שביתר הברכות פותח הפסוק בשמו של הבן: ראובן, שמעון וכו', ולא 'מראובן', 'משמעון'.

והנה בתרגום השבעים מוצאים אנו שבעלי התרגום הבינו את הפסוק באופן שונה, וקראו: "גִּדְּדוּד יִגְדְּדוּ וְהוּא יִגְדְּ עֶקֶבִים. אֲשֶׁר שְׁמִנָּה לְחֶמּוֹ..." בעיניהם, האות מ' לא שייכת לשם 'אשר' הפותח את המשפט השני, אלא למלה האחרונה המסיימת את המשפט הראשון (וכך גם הבינו בפשיטתא).¹⁰⁴ מסתבר אפוא שהקטע המקורי נראה כך: 'יגדעקבמאשר'. בעלי המסורה קראו: 'יגד|עקב|מאשר', ובעלי התרגום קראו: 'יגד|עקבם|אשר'.

ב. פרים שלושה

דוגמא מעניינת אחרת היא מספר שמואל. כאשר חנה מעלה את שמואל למשכן ה' בשילה היא מעלה עמו קרבן. וכך כתוב בנוסח המסורה:

וּתַעֲלֶהוּ עִמָּה כַּאֲשֶׁר גָּמְלָתוּ בְּפָרִים שְׁלֹשָׁה וְאַיִפָּה אַחַת קֶמַח וְגִבְלָה זֵיַן וּתְבַאֲהוּ בֵּית ה' שְׁלוֹ וְהִנְעֵר נֶעֶר. וַיִּשְׁחֲטוּ אֶת הַפֶּר וַיִּבְיֵאוּ אֶת הַנֶּעֶר אֶל עָלִי (ש"א א, כד-כה).

והקורא שואל: מאחר שהיא הביאה עמה שלושה פרים, מדוע נאמר 'וישחטו את הפר' בלשון יחיד?

103 וכך אמנם פירש ר' יוסף בכור שור (על אתר): "מאשר שמנה לחמו - יותר מאשר שמנה לחמו של גד, שטובה ארצו של גד משל אשר...", אלא שפירש שהמשך הפסוק מתייחס לאשר: "והוא - אשר - יתן מעדני מלך".

104 הפשיטתא היא התרגום הסורי לתנ"ך. מקובל להניח שהתרגום לתורה נעשה במאה השניה לספירה (תקופת המשנה), ישירות מהנוסח העברי.

והנה במקרה זה, למדים אנו מתרגום השבעים וממגילות מדבר יהודה¹⁰⁵ גם יחד, שהם קראו את המלים בצורה שונה, כדלהלן: 'וַתַּעֲלֶהּ עִמָּהּ פֶּאֶשׁ גְּמֻלָּתוֹ בְּפֶר מִשְׁלָשׁ'.¹⁰⁶ [בדומה לעגלה, לעז ולאליל המשולשים שהביא אברהם לצורך ברית בין הבתרים] (בראשית טו, ט). חנה לא הביאה שלושה פרים אלא פר אחד משולש, שעליו נאמר בהמשך: 'וישחטו את הפר'. הפסוק המקורי נראה אפוא כך: 'בפרמשלש'. אלו פענחו: 'בפרם|שְׁלֹשׁ', ואלו פענחו: 'בפר|מִשְׁלָשׁ'.

ג. מעון לבוא תמיד צוית

בעקבות התופעה שתיארתי זה עתה, ניתן לפתור קשיים נוספים שאנו נתקלים בהם, כמו בדוגמא שלהלן מספר תהלים.¹⁰⁷ במזמור לא ובמזמור עא בתהלים מוצאים אנו דמיון רב מאד בין הפסוקים:

תהלים לא (ב-ד)	תהלים עא (א-ג)
בָּךְ ה' חֲסִיתִי אֶל אֲבוֹשָׁה לְעוֹלָם בְּצִדְקָתְךָ פִּלְטֵנִי הִטָּה אֵלַי אֲזִנְךָ מְהֵרָה הַצִּילֵנִי הָיָה לִי לְצוֹר מְעוֹז לְבֵית מְצוּדוֹת לְהוֹשִׁיעֵנִי כִּי סָלַעַי וּמְצוּדָתִי אֶתָּה	בָּךְ ה' חֲסִיתִי אֶל אֲבוֹשָׁה לְעוֹלָם בְּצִדְקָתְךָ תַּצִּילֵנִי וּתְפַלְטֵנִי הִטָּה אֵלַי אֲזִנְךָ וְהוֹשִׁיעֵנִי הָיָה לִי לְצוֹר מְעוֹן לְבֹא תָמִיד צוֹיֶת לְהוֹשִׁיעֵנִי כִּי סָלַעַי וּמְצוּדָתִי אֶתָּה

למרבה הפלא, גם המלים השונות (בשורה השלישית) מגלות דמיון רב אלו לאלו:

- א. הָיָה לִי לְצוֹר מְעוֹז לְבֵית מְצוּדוֹת לְהוֹשִׁיעֵנִי
- ב. הָיָה לִי לְצוֹר מְעוֹן לְבֹא תָמִיד צוֹיֶת לְהוֹשִׁיעֵנִי

האם הדמיון הזה מקרי?

אם נשווה לנגד עינינו את הקטעים 'מְעוֹז לְבֵית מְצוּדוֹת' ו'מְעוֹן לְבֹא תָמִיד צוֹיֶת' כפי שנכתבו ללא רווחים, וכמעט ללא אמות קריאה, נקבל את הרצף הבא:

- א. תהלים לא: מעזלכתמצדות
- ב. תהלים עא: מענלכתמדצות

¹⁰⁵ ראה בפרק הבא. מקור הקטע: QSam^a4. (משמעות הסימון: מגילה א' מספר שמואל, שנמצאה במערה הרביעית בקומראן, המסומלת באות Q).

¹⁰⁶ בתרגום השבעים: Τριετίζοντι (בן שלוש שנים).

¹⁰⁷ הדוגמא על פי טוב, עמ' 230.

קל לראות ששני הרצפים כמעט זהים, למעט חילוף אחד בין (ז-ג), ושיכול אותיות אחד (צד-דצ). שתי תופעות שכיחות למדי. ניתן אפוא לשער (אף שאין ודאות בדבר) שאין כאן אלא פענוח שונה לאותו טקסט בסיסי.¹⁰⁸

וכך הרצף 'מעזלבתמצדות' פוענח כ: מְעֵז|לְבַת|מְצָדוֹת (מעוז לבית מצודות), ואילו הרצף 'מענלבתמצדות' פוענח כ: מְעֵז|לְבַת|מְצָדוֹת (מעון לבוא תמיד ציווית). אגב, גם כאן נחלץ לעזרתנו תרגום השבעים המשקף בשני הפרקים את הנוסח של פרק לא.

ו. מגילות מדבר יהודה¹⁰⁹

עד לפני שבעים שנה, כתבי היד הקדומים ביותר של כתבי הקודש היו מלפני כאלף שנה,¹¹⁰ כלומר במעבר שבין תקופת הגאונים לתקופת הראשונים.

משנת 1947 ואילך, נמצאו במדבר יהודה מגילות רבות המתוארכות (בעיקר) למאה השנייה והראשונה לפני הספירה - מימי הבית השני. מגילות אלה הן שרידים של למעלה מתשע מאות ספרים, אשר כחמישית מהם הם עותקים חלקיים של כתבי הקודש (למעט מגילת אסתר), לצד ספרים חיצוניים (כמו ספר בן סירא) וחיבורים כיתתיים שלא היו ידועים משום מקור אחר.

המגילות הללו, הכפילו באחת את זמנם של עדי הנוסח העתיקים ביותר, כשלפתע נמצאים בידינו כתבי קודש מלפני למעלה מאלפיים שנה. מגילות מדבר יהודה מאפשרות לנו הצצה נדירה לנוסח כתבי הקודש בשלהי ימי הבית השני, לפני תקופת המשנה ובמהלכה.

ניתוח המקורות והשוואתם המדוקדקת מעלה שיש בין השרידים הללו עותקים שדומים מאד לנוסח שבידינו (נוסח המסורה), ולצדם יש עותקים שבהם שינויים רבים ומפליגים. נראה שלפחות בחלק מן העותקים, נהגו המעתיקים חירות רבה והוסיפו והשמיטו וסגנון מחדש את כתבי הקודש עצמם. אמנם בה בעת, נמצא בחלק מן העותקים נוסח דומה או זהה לנוסח שבידינו.

בסעיף הקודם (ה[ד]) הבאתי דוגמא מנוסח המגילות שתומך בנוסח תרגום השבעים בקריאה "פר משולש" בניגוד לקריאה "פרים שלושה" לפי המסורה.

108 וכבר נתקלנו בתופעה של שינויים מופלגים בנוסח בקטע הפסיקתא דרב כהנא שהבאתי לעיל בפרק אודות נוסח ספרות חז"ל.

109 נקראות גם: 'מגילות ים המלח', וגם: 'מגילות קומראן', על שם מערות קומראן, בהן נמצאו רוב המגילות. שרידים נוספים נמצאו באתרים נוספים כמו מצדה, נחל מורבעאת, נחל חבר ונחל צאלים.

110 כתב היד השלם הקדום ביותר של כל כתבי הקודש הוא כתב יד לנינגרד, שנכתב בשנת 1009. כשלושים שנה לפני הולדתו של רש"י. (טוב, עמ' 43).

כדוגמא נוספת לסוג השינויים שמצויים בנוסח המגילות ביחס לנוסח המסורה, ראו בנספח א (תמונה 2) קטע תהילים שנמצא במדבר יהודה בהשוואה לנוסח התהילים שלנו.

נוסח המגילות והבנת המשנה (המבעה)

במקרה יוצא דופן, נדמה שדווקא נוסח שונה שנמצא במגילות מדבר יהודה עשוי לשפוך אור על הבנתה של משנה מפורסמת.

הכוונה למשנה הראשונה של בבא קמא דנזיקין (א, א): "ארבעה אבות נזיקים: השור והבור והמבעה וההבער". ופירש רש"י:¹¹¹

השור והבור כו' - כסדר שהן כתובין בפרשה סדרן במשנה, דפרשה ראשונה נאמרה בשור, שניה בבור. מבעה - מפרש בגמ'. הבער - כי תצא אש.

והנה, השור והבור וההבער אכן מנויים בפרשה. אמנם בפרשה לא מופיע שום 'מבעה', ובמקומו מופיע 'המבער': "כִּי יִבְעַר אִישׁ שָׂדֶה אוֹ כָרִם וְשָׂלַח אֶת בְּעִירָה בְּעִירוֹ וְבָעַר בְּשָׂדֶה אֲחֵר מִיֵּטֵב שָׂדֶהוּ וּמִיֵּטֵב פְּרָמוֹ יִשְׁלֹם" (שמות כב, ד). ופירש שם רש"י: "כי יבער - יוליך בהמותיו בשדה וכרם של חבירו ויזיק אותו". כלומר, הפרשה מדברת על אדם הרועה את בהמותיו בשדה חבירו.

רב ושמואל נחלקו בגמ' (ב"ק ג ע"ב) בנוגע לטיבו של מבעה זה, אם הוא אדם המזיק או בהמה המזיקה ברעייה. אמנם, ההקבלה לפסוקים מלמדת שה'מבעה' הוא ה'מבער' הרועה את בהמותיו, ואף הלשון 'מבעה' משמעה רועה בארמית¹¹² (ויש אומרים אף בעברית).¹¹³ (הדבר היה כה ברור לרב שרירא גאון, עד שהוא פירש שגם רב מודה שאב הנזק 'מבעה' מתייחס לרעייה, וליתר דיוק: לאדם שרועה בהמותיו בשדה חבירו).¹¹⁴ ועדיין נשאלת השאלה מדוע השתמש התנא בלשון 'מבעה' ולא כתב 'מבער' כלשון התורה עצמה, מאחר ומשנתנו מיוסדת על סדר המקראות, ובפרט שלשונה של משנתנו מיוסד על לשון המקרא, בשונה מהרגיל במשנה.¹¹⁵

בן־יהודה כותב בהערות למילונו (ערך בעה, 3, עמ' 571):

111 ב"ק ב ע"א (ד"ה השור והבור ובדיבורים שאח"כ), וקדמוהו בירושלמי (ב"ק א, א [ב ע"א]): "כמה דאישתעי קרייא אשתעייית מתניתא".

112 לדוגמא, הפסוק (במדבר כב, ד): "כלחך השור את ירק השדה" תורגם על ידי פסידיוֹנוֹתן: "היכמא דמבעי תוראי ית עיסבא דחקלא". את המלה 'מבעה' במשנה מחליף רבינו נתן אב הישיבה (מגאוני ארץ ישראל) במלה 'רועה'. וקדמו בכך רס"ג ב'פתרון שבעים מלות בודדות' שלו (עמ' רפז).

113 ראו לדוגמא במילון בן יהודה ערך בעה, 3, עמ' 571.

114 תרש"ג, ב"ק, עמ' 119.

115 הדבר ניכר בלשונה של משנתנו בשימוש בביטויים המקראיים 'שור' במקום 'קרן' (או רגל), 'הבער' במקום 'אש', 'מיטב הארץ' במקום 'עידית' או 'מן העליה' הרגילים בלשון חכמים.

ואין כל ספק בדבר כי לולא מצאו בעלי המשנה שם זה בכתוב לא היו בודאים שם זר כזה [...] ולכן רגליים לדבר, כמו שהרגיש בזה פינלס בס' דרכה של תורה, כי לעיני בעלי המשנה הראשונים היה כתוב 'כי יבעה איש' במקום 'כי יבער'.

והנה למרבה הפלא, כשהתגלו מגילות מדבר יהודה, נמצא בהם בין השאר גם הנוסח שלהלן לפסוק:

וכי יבעה [איש שדה או כרם, ושלח את בעירו ובער]¹¹⁶ בשדה אחר - שלם ישלם משדהו [כת] בואתו. אם כול השדה יבעה - מיטב שדהו ומיטב כרמו י[שלם].¹¹⁷

נוסח זה שונה מהנוסח שלנו בשני דברים: א. הוא ארוך יותר וכולל שתי הלכות במקום הלכה אחת (וכך גם בנוסח תרגום השבעים ובנוסח שהשתמר בתורת השומרונים). ב. נוסח זה עושה שימוש בשורש בע"ה ולא בשורש בע"ר כמו הנוסח שלנו. גילוי נוסח זה מראשית תקופת התנאים מחזקת את השערתו של בן-יהודה לפיה התנא הכיר נוסח שכזה, ושמא אף סבר שהוא הנוסח העיקרי. שאם לא כן, לא היה קובעה במשנתו. אמנם מידי ספק לא יצאנו.

סוף דבר, במאמר זה סקרתי סוגים שונים של חילופי נוסח שמתועדים בפנינו, בין בצורת קרי וכתוב, בין בצורת חילופים בין מקורות שונים, בין בצורת עדי נוסח שונים לאותו המקור ועוד. לא מיציתי את כל סוגי החילופים, ולא את כל הסוגים של עדי הנוסח, אולם די בכך כדי להראות שעל אף מקורם האלוקי של כתבי הקודש, הם הועתקו והועברו, בסופו של דבר, על ידי בני תמותה, לאורך אלפי שנים ובתנאים לא תנאים, ולעתים בא הדבר לידי ביטוי בנוסח שבידינו.

ז. הציפן התנכ"י - דילוגי אותיות בתנ"ך

כאן המקום לומר כמה מילים על 'הציפן התנכ"י' - שיטה לגילוי מלים בתנ"ך באמצעות דילוגים קבועים בין אותיות. חסידי השיטה סבורים שבתנ"ך מוצפנות כל מיני ידיעות, כמו שמות של אישים חשובים ותאריכי הפטירה שלהם וכדומה, וכי ניתן לחשוף ידיעות אלה באמצעות דילוגים קבועים. מובן שניתן 'לחשוף' ידיעות אלה רק בדיעבד, אחרי שאנו יודעים כבר את שמו של האדם ואת תאריך הפטירה שלו או כל פרט אחר שאנו מבקשים לחשוף. תומכי השיטה טענו שהשיטה הזו עובדת בצורה מוצלחת רק על

116 מובן שהשימוש בשורש בע"ר בקטע המשוחרר אינו אלא משוער.

117 מגילה Q1584 קטעים 10-12, על פי: אלישע קמרון, 'מגילות מדבר יהודה', ג, ירושלים: תשע"ה (2014), עמ' 17. ההשלמה היא על פי תרגום השבעים והנוסח השומרוני. הקטע הוא מימי בית הורדוס (שם, עמ' 15).

התנ"ך, שבו כביכול הוצפנו הידיעות הללו מראש, וכי השיטה לא תעבוד על ספר רגיל שנכתב על ידי בן תמותה.

אלא שמחקרים שנערכו לבדוק טענות אלה מצאו שבאמצעות השיטה הזו ניתן למצוא תוצאות דומות גם בספרים רגילים, ובלבד שיהיו עתירי טקסט בדומה לתנ"ך. כך הודגמו ממצאים דומים גם בתרגום העברי לספר "מלחמה ושלום" מאת לב טולסטוי.¹¹⁸ כתגובה לקריאתו של אחד מחסידי הצופן התנכ"י, דרוזנין, לפיה אם מותחי הביקורת עליו ימצאו בספר 'מובי דיק' מסרים הנוגעים לרצח רבין, הוא יקבל את דבריהם, בוצעו בדיקות שונות על הספר (שחובר על ידי הרמן מלוויל בשנת 1851), ואכן נמצאו בו רמזים הקשורים לרצח רבין (כמו: שמו של הרוצח, מקום לימודיו, מספר היריות, מיקום הפגיעה ועוד - ראו תמונה 4 בנספח א). כמו כן נמצאו בספר לא מעט תכנים הנוגעים להתנקשויות מפורסמות שונות, כרצח הנשיא קנדי, הכומר מרטין לותר קינג ועוד.¹¹⁹ בשל העניין הרב לו זכה הנושא, מונתה ועדה בראשות הפרופ' ישראל אומן (מתמטיקאי שומר תורה ומצוות, זוכה פרס נובל) ופרופ' הלל פורסטנברג (מתמטיקאי חתן פרס ישראל) לחקור את הנושא, וזו מצאה שאין ראיה לכך שהתנ"ך שונה מכל ספר אחר, מבחינת מציאת תכנים באמצעות שיטת הדילוגים.¹²⁰

הדיון בתחום הזה כרוך בחלקו בסטטיסטיקה, שחורגת מדיוננו, עם זאת, מכלל דברינו עד כה עולה שהטענה שניתן למצוא בתנ"ך תכנים שהוצפנו בדרך של דילוג אותיות, אינה אפשרית בכלל, לאור העובדה שאין בידינו את הנוסח המדויק כפי שיצא לראשונה, ולו רק בשל מה שקבע כבר האמורא רב יוסף שאיננו בקיאים במסורת הכתיב המלא והחסר בתורה, שלא לדבר על הסוגים הרבים הנוספים של שינויי הנוסח שהדגמתי כאן.¹²¹

B. McKay; D. Bar-Natan; M. Bar-Hillel & G. Kalai (1999). Solving the Bible Code 118
projecteuclid.org. pp. 150–73. Puzzle. Statistical Science 14

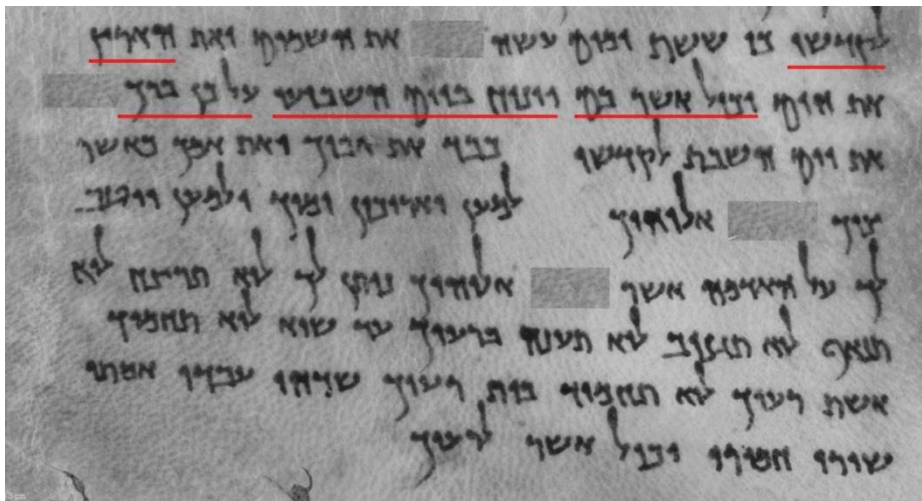
119 ראה במאמר: Assassinations Foretold in Moby Dick מאת Brendan McKay
<http://users.cecs.anu.edu.au/~bdm/codes/moby.html>

Aumann, R.H., H. Furstenberg, I. Lapides, and D. Witztum (July 2004) (PDF). 120
Analyses of the 'Gans' Committee Report (#365). Center for the Study of
Rationality, The Hebrew University of Jerusalem

121 טענה דומה מעלה הרב אבינר כביקורת על שיטה זו, בספרו "נר באישון לילה", עמ' 100.

נספח א

תמונה 1. קטע מעשרת הדברות מהתקופה ההרודיאנית (30-1 לפנה"ס)

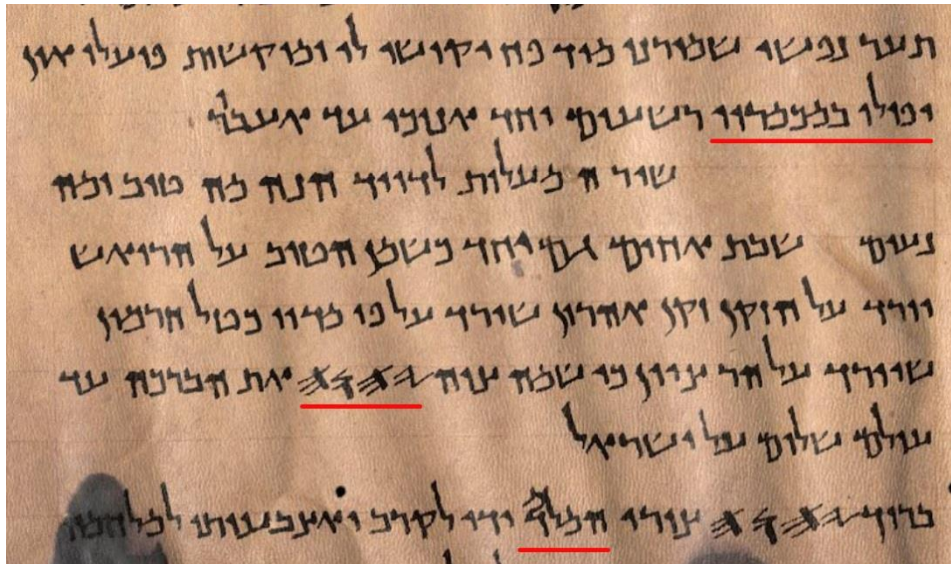

.B-314644.2 קטע 981, לוח Q41-4Q Deutⁿ4.

באדיבות הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי, רשות העתיקות; צלם: שי הלוי.

בקטע זה מעשרת הדברות (השם המפורש הוסתר על ידי מפתא קדושתו) קל לראות שאין כמעט הבדל בין האותיות ו-י, ב-כ, ד-ר. לדוגמא: בשורה הראשונה, השוו את האות ד' במלה הראשונה בשורה ("לקדשו") עם האות ר' במלה האחרונה בשורה ("הארץ"). בשורה השניה, השוו את האותיות ו-י בשלוש המלים "וינח ביום השביעי" שבאמצע השורה השניה. באותה השורה, השוו את האות כ' וב' במלים "וכל אשר בם" שבחלק הראשון של השורה, עם האותיות כ' וב' שבמלים "על כן ברך", בסוף השורה. כל עוד מדובר במלים שאנו מכירים, אנו מפענחים אותן ללא בעיה. אולם כשמדובר בשמות, לעתים לא ניתן לדעת האם כתובה לפנינו האות ו' או י', ד' או ר', ב' או כ', וכך לעתים לגבי אותיות דומות אחרות. קל גם לראות שבכתב היד חלק מהאותיות מחוברות זו לזו, וחלק לעתים מטושטשות, מה שמוסיף לאי הוודאות.

תמונה 2. קטע מתהלים (פרקים קמא, קלג, קמד) מהתקופה ההרודיאנית (68-1 לפנה"ס)

QPsalmsa11, לוח 978, קטע 1. B-314640.

באדיבות הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי, רשות העתיקות; צלם: שי הלוי.

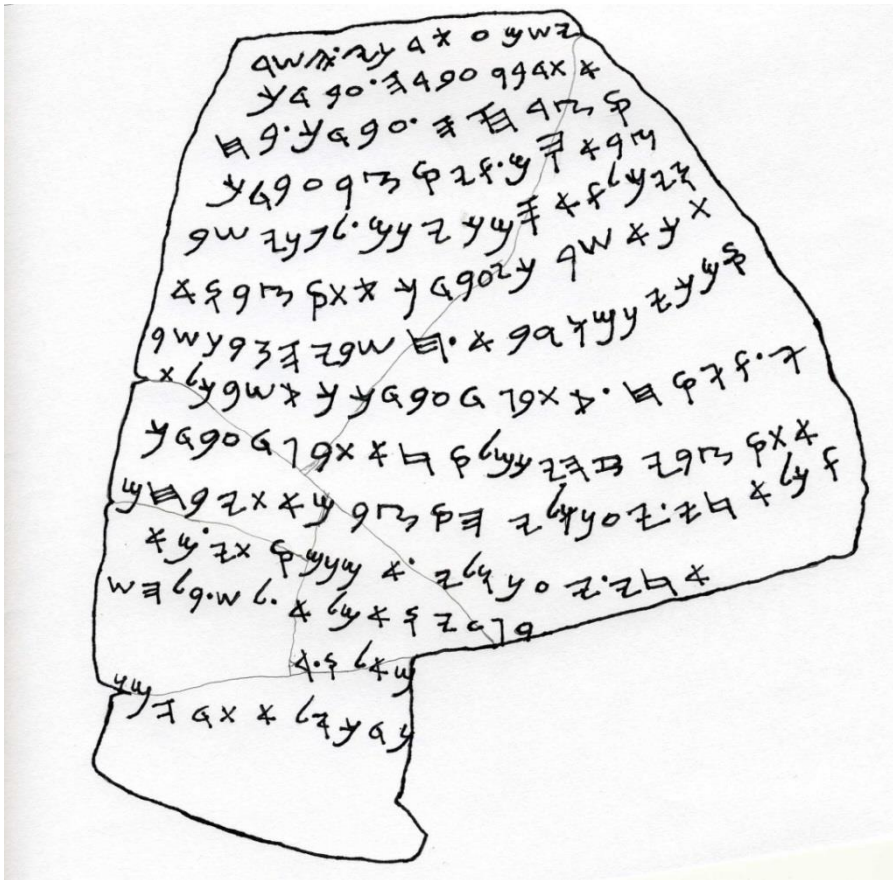
להלן תעתיק של קטעי התהלים הללו (בעמודה השמאלית) בהשוואה לנוסח המסורה המקובל (בעמודה הימנית):

נוסח קטע התהלים מקומראן	נוסח התהלים על פי המסורה
(פרק קמא)	(פרק קמא)
1 תער נפשי שמורני מיד פח יקשו לי ומוקשות פועלי און	1 תער נפשי שמורני מיד פח יקשו לי ומוקשות פועלי און.
2 יפולו במכמרי רשעים יחד אנוכי עד אעבר	2 יפלו במכמרי רשעים יחד אנוכי עד אעבור.
(פרק קלג)	(פרק קלג)
3 שיר המעלות לדוד הנה מה טוב ומה	3 שיר המעלות לדוד הנה מה טוב ומה
4 נעים שבת אחים גם יחד כשמן הטוב על הראש	4 נעים שבת אחים גם יחד. כשמן הטוב על הראש
5 וירד על הזקן זקן אהרן שירד על פי מדותיו. כטל חרמון	5 וירד על הזקן זקן אהרן שירד על פי מדותיו. כטל חרמון
6 שירד על הררי ציון כי שמה צנה ה' את הברכה עד	6 שירד על הררי ציון כי שם צנה ה' את הברכה חיים עד
7 עולם שלום על ישראל	7 העולם.
(פרק קמד)	(פרק קמד)
8 ברוך ה' צורי המלמד ידי לקרב ואצבעותי למלחמה	8 לדוד ברוך ה' צורי המלמד ידי לקרב ואצבעותי למלחמה.

קטע קצר זה מתהלים מדגים כמה תופעות מעניינות: סדר המזמורים אינו תואם לסדרם אצלנו (הסדר בקטע תהלים זה הוא: פרק קמא, קלג, קמד. עוד יצוין שבמגילת תהלים זו מופיעים שבעה מזמורים שאינם כלולים בספר תהלים שבידינו). בנוסף, מדגים קטע זה חילופי נוסח מסוגים שונים: השמטת מלים ('חיים' בשורה 6), הוספת מלים ('שלום על ישראל', שורה 7), השמטת אותיות / מילה שונה ('מדיו' במקום 'מדותיו', 'הר' במקום 'הררי', שורות 5-6), הגייה שונה של המלים ('שמורני', 'יקושו', 'יפולו', בשורות 1-2, לעומת: 'שְׁמֹרְנִי', 'יִקְשׁוּ', 'יִפְּלוּ' שבנוסח המסורה) ועוד.

בנוסף, ממחיש לנו קטע זה כמה קשה לפענח אותיות מסוימות. כך לדוגמא, ראו בתחילת השורה השניה את המלים 'יפולו במכמרי'. לעינינו, האותיות ב'מ'כ' כמעט זהות, ובוודאי נכון לומר כן על האותיות י'ו'. יושם לב עוד לתופעת האותיות שהסופר דילג עליהן בטעות והוסיפן אחרי כן: 'אעב'ר' בשורה 2, ו'המל'ד' בשורה האחרונה. ולבסוף, תופעה שלא קשורה לענייננו אך היא רבת עניין: שימו לב לכך שאת השם המפורש כותב הסופר בכתב העברי העתיק, הכתב של ימי הבית הראשון (להרחבה בנושא: ראו מאמרי 'הכתב העברי והכתב היהודי').

תמונה 3. המכתב ממזד חשביהו

תעתיק המכתב

(מקראה: | - סוף שורה. { } - אותיות משוערות. הוספתי ניקוד חלקי)

ישמע אדני השר | את דבר עבדה. עבדך | קצר. היה. עבדך. בח|צר אסם. ויקצר עבדך |
 ויכל ואסם כימם. לפני שב|ת כאשר כל {ע}בדך את קצר וא|סם כימם ויבא הושעיהו בן
 שב|י. ויקח. את בגד עבדך כאשר כלת | את קצרי זה ימם לקח את בגד עבדך | וכל אחי.
 יענו. לי. הקצרים אתי בחם. | {ה}ש{מש} אחי. יענו. לי אמנן נקתי מא|שם}..... בגדי
 ואמלא. לשר להש|יב}..... עב|דך}.....אלו. רח|מם. והש|בת את {בגד. ע}בדך ולא
 תדהם נ

תמונה 4. רצח רבין - בספר 'מובי דיק'

VESTHESNOWSCAPSTURNTOTJIGITNOWTHEYLLS
 CHESTHESEMENWILLHEARKENWITHACHILDISH
 ANCHESTANDWASMOREOVERINTENSIFIEDBYHI
 OATHSOMETHANTERRIFICTOTHEDUMBGLATIN
 OITFOALIEDINSOMEPEACEFULVALLEYOFTERMO
 HEYWEREBROUGHTOUTALMOSTEVERYNIGHTSOM
 NAPHILTHBYTHATCIRCULARITAPPEARS THATP
 CULARSOFTHISCATASTROPHEIHAVE NEVERCHA
 NGWATERSWERENOTHINGTHEFEARSOFBEINGSW
 UNDEVIATINGANDRELIABLEUNIFORMITYANDT
 AINEDFIXEDWHILETHEBOATSFIVEOARSWERES
 HTHEIREYESONTHEINTENSECOURTENCANCEOFT
 DESIRESONTHEADNEVERTHELSSHEHADTA
 TINUALCOMHANDOFTHE DRENCHEDANDDANGERO
 OIBLEINTHEENGLISHWHALEHUNTERSWHICHTH
 OURAMERICAHADYETBEENNURTURED BYALLTHO
 HEDFROMACASKNEARBYHEATEDANDIRRITATED
 WARDTOBRINGTHEHEAVYBRASSPADLOCKBELON
 RSOMETWINETOMENDHISHAMMOCKITWASGIVEN
 NSCUPSANDCONSTHEDOLPHINWASDRAWNINSC
 ESIAANSTRONGLYTEMPTEDHERETOENTERUPONT
 NIFEHEWILLCAVEYOUABITOFBONESCULPTUR
 SASINSWARMINGTIMETHEEESRUSHTOTHEBOU
 HERSOFCALAISBEFOREKINGEDWARDTHESIXME
 OTHERLIKEREDEMANANDALLTHEWHILEJETAFTE
 OFTHATDEADBODYREMINDEDHIMTHATMOBYDIC
 COUNTRYHECRIEDSHARPLYNOYOU DIDNTCOOKBU
 LHANDSTOSETABOUTIT THEREFORETHECOMMON
 AMONGTHEMANYMARVELSHEPRESENTSALMOSTI
 EINTHATAWFULWATERLANDTHEREWASTHYMOST
 TYNOWWHILEHACEYTHEMATEWASSTANDINGUPI
 TASAUNTERINGINTOTHEOLDFLAGSHIPONCESW
 TSONEONONESTIDEOFHIMANDTHEOTHERINANEX
 ADSEEMNOWFADED AWAYITHINKHISBROADBROW
 THENHANDOVERHANDDOWNTHEOTHERPARTTHEI
 ESORTISDEEMEDALMOSTINDISPENSABLETOTH

באדיבות המחבר Brendan McKay

קישורים ליתר המאמרים בסדרה:

פסוקים שלא כתבם משה

www.yahadut.org.il/maamarim/hosafot-batora.pdf

כתב עברי וכתב יהודי

(על הכתב העברי העתיק ועל הכתב המשמש אותנו כיום)

www.yahadut.org.il/maamarim/haktav.pdf

נוסח ספרות חז"ל, התפילה וכתבי הקודש

www.yahadut.org.il/maamarim/nusach.pdf

קריאת שמע, תפילין ומזוזה - מהתורה או מדרבנן

www.yahadut.org.il/maamarim/kriat-shma.pdf

ידיעת הטבע של חז"ל

(עולם החי)

www.yahadut.org.il/maamarim/yediat-hateva.pdf

דמות השמים והארץ בחז"ל

<http://www.yahadut.org.il/maamarim/dmut-olam.pdf>

ליצירת קשר: info@yahadut.org.il